

Susan Sontagová

P 5801

**NEMOC
JAKO METAFORA**

**AIDS
A JEHO
METAFOREY**

nibovna
odd. 1

1
ex. 11

118028

Hlas spisovatelky, publicistky a kritičky Susan Sontagovi se výrazně projevuje v rozličných oblastech americké kultury již od poloviny šedesátých let, kdy autorka zejména svou esejistickou tvorbou poprvé předznamenala nové pohledy a myšlenkové proudy, jež měly dominovat Americe nacházejících let a desetiletí. Ve dvojici textů *Nemoc jako metafora* (1978) a *AIDS a jeho metafory* (1989), jež se záhy po vydání dočkaly mimořádného ohlasu, poblíží Sontagová, motivována i osobní zkušeností, z netradičního úhlu na finansen nemoci. Zamýšlí se přitom především nad kulturním zatížením obrazu nemoci a jeho metaforickým užíváním a zneužíváním v uměleckém, společenském i politickém kontextu v průběhu historie. Své závěry dokládá zejména na tuberkulóze, rakovině a AIDS, nemocích, které poskytovaly – a dodnes poskytují – zdravotníkům,

1110

Mladá fronta

Susan Sontagová

**NEMOC
JAKO METAFORA**

**AIDS
A JEHO
METAFORY**

Mladá fronta 1997

Městská knihovna
knih. 51 odd. 1

P 5801

P3a ex. 11

ILLNESS AS METAPHOR

Copyright © Susan Sontag 1977, 1978

AIDS AND ITS METAPHORS

Copyright © Susan Sontag 1988, 1989

This double volume copyright © Susan Sontag 1991

Translation © Jan Jařab, 1997, Alena Jindrová-Špilarová,
1991, 1997

Epilogue © Josef Jařab, 1997

ISBN 80-204-0587-9

NEMOC JAKO METAFORA

Nemoc je nocí života, občanstvím strastiplného druhu. S okamžikem zrození získáváme dvojí občanství, království zdravých a království nemocných. Nejraději bychom užívali jen ty první, lepší doklady, ale dříve nebo později se musí každý z nás alespoň načas hlásit jako občan toho druhého.

Nechci se zabývat tím, co se skutečně děje, když člověk opravdu emigruje do království nemocných a musí v něm žít, ale úkornými či sentimentálními představami, které jsou s takovou situací spojovány: ne tedy skutečným zeměpisem, ale stereotypy „národních povah“. Předmětem mé úvahy není fyzická choroba jako taková, ale její použití jako obrazu či metafory. Chci ukázat, že nemoc *není* metaforou a že nejpravdivější způsob, jak k ní přistupovat – a jak stonat – je co nejvíce se oprostit od metaforického myšlení a ubránit se před ním. V království nemocných se však lze jen stěží usadit bez předsudků navozených zlověstnými metaforami, jež se v jeho krajině vyskytují. Právě osvětlení těchto metafor a našemu osvobození od nich věnuji tuto studii.

Kapitola první

Existují dvě choroby, jež byly pozoruhodným a obdobným způsobem polapeny do metaforické pasti: tuberkulóza a rakovina.

Představy vyvolávané v minulém století tuberkulózou a dnes rakovinou jsou reakcemi na chorobu, která je považována za nevléčitelnou a nevypočitatelnou – jinými slovy na chorobu, které nerozumíme – v éře, kdy základní premisou lékařství je, že všechny nemoci se dají vyléčit. Taková choroba je pak už ze své definice záhadná. Dokud nebyla známa její podstata a zásahy lékařů zůstávaly zcela neúčinné, byla tuberkulóza považována za zákeřné a neúprosné uloupení života. Dnes je tou nemocí, jež vchází bez zaklepání, pro změnu rakovina; hraje úlohu choroby vnímané jako bezohledné a utajené napadení. A udrží si ji tak dlouho, dokud se jednoho dne nestane její původ stejně jasným a její léčba stejně účinnou, jako je tomu u tuberkulózy.

Přestože to, jak se nemoc stává záhadnou, vychází z nových očekávání, vyvolává choroba sama (dříve tuberkulóza, dnes rakovina) děs docela starodávného typu. Každá choroba, která je vnímána jako záhadná a vzbuzuje dostatečně velké obavy, bývá považována alespoň v přeneseném slova smyslu, ne-li doslova, za nakažlivou. Překvapivě velký počet pacientů trpících rakovinou proto zjišťuje, že se jim příbuzní a přátelé vyhýbají a jejich spolubydlíci podstupují stejné očistné

rituály, jako kdyby rakovina byla podobně jako tuberkulóza nakažlivou chorobou. Kontakt s někým, kdo je postižen chorobou vnímanou jako projev záhadného zla, je nevyhnutelně považován za přestupek; ba co hůř, za porušení tabu. Už samo jméno choroby jako by mělo magickou moc. Ve Stendhalově románu *Armance* (1827) odmítá hrdinova matka vyslovit slovo „tuberkulóza“ ze strachu, že by tím urychlila průběh synovy choroby. Karl Menninger (v *Životní rovnováze*) konstatuje, že „samotné slovo ‚rakovina‘ má údajně schopnost zabít některé pacienty, kteří by jinak (tak rychle) své zhoubné chorobě nepodlehli“. Toto pozorování je uvedeno na podporu antiintelektuální laskavosti a laciného soucitu, jež v současné medicíně a psychiatrii tak často triumfují. „Pacienti, kteří se na nás obracejí se svými bolestmi, trápeními a postiženími,“ pokračuje, „mají plné právo, aby nebyli označeni zatracující nálepkou.“ Dr. Menninger doporučuje, aby se lékaři všeobecně vyhýbali „názvům“ a „termínům“ („naší úlohou je těmto lidem pomáhat, a ne zhoršovat jejich utrpení“). To by ve svých důsledcích znamenalo zvýšit míru utajování a lékařského paternalismu. Nejde ovšem o to, že by pojmenování choroby bylo pejorativní nebo zatracující, ale o samotné slovo „rakovina“. Dokud bude určitá choroba chápána jako zlovolný a nepřemožitelný dravec, a ne jako pouhá nemoc, bude vskutku většina lidí postižených rakovinou zdrce-na, když se dozví svou diagnózu. Řešením nebude, když pacientům s rakovinou přestaneme říkat pravdu, ale když upravíme svou představu o této chorobě a demýtizujeme ji.

Před pouhými několika desetiletími, kdy dozvědět se diagnózu tuberkulózy znamenalo totéž co vyslechnout rozsudek smrti – právě tak jako si dnes obvykle představujeme, že rakovina znamená smrt –, bývala povaha nemoci před postiženými často utajována.

Když zemřeli, tajila se diagnóza před jejich dětmi. Dokonce i tehdy, když byli pacienti o své chorobě informováni, zdráhali se lékaři a členové rodiny o ní otevřeně hovořit. „Nikdo mi neřekne nic konkrétního,“ napsal Kafka v dubnu 1924 v dopise příteli ze sanatoria, kde o dva měsíce později zemřel, „protože když se mluví o tuberkulóze... uchylují se všichni ke zdráhavému, vyhýbavému způsobu řeči, dívají se skelným pohledem.“ Konvence utajování rakoviny jsou ještě přísnější. Ve Francii a Itálii je dodnes zvykem, že lékaři oznamují diagnózu rakoviny rodině, ale ne pacientovi; domnívají se totiž, že by pravda byla nesnesitelná pro všechny nemocné kromě těch, kteří jsou výjimečně silní a inteligentní. (Jeden z předních francouzských onkologů mi prozradil, že méně než deset procent jeho pacientů ví, že má rakovinu.) V Americe jsou dnes lékaři daleko otevřenější, což je zčásti způsobeno obavami z možné žaloby, ale největší onkologická klinika v zemi posílá běžná sdělení a účty ambulantním pacientům v obálkách, z nichž nelze zjistit odesílatele; vychází totiž z předpokladu, že mohou svou nemoc tajit před svými rodinami. Protože onemocnět rakovinou může znamenat skandál ohrožující váš milostný život, vaši šanci na povýšení nebo i vaše zaměstnání, chovají se pacienti znalí své diagnózy velmi opatrně a mnohdy přímo tajnostkářsky. A v jednom federálním zákonu, zákonu o informační svobodě z roku 1966, je uvedena „lčba rakoviny“ v paragrafu, v němž se zakazuje prozrazovat věci, jež by byly „neoprávněným narušením soukromí jedince“. Žádná jiná choroba tam zmíněna není.

Všechno toto obelhávání názorně ukazuje, oč obtížnějším se ve vyspělé průmyslové společnosti stalo vyrovnat se se smrtí. Protože se smrt stala urážlivě nesmyslnou událostí, je choroba, která je všeobecně považována za synonymum smrti, vnímána jako něco, co

je třeba skrývat. Snaha jednoznačně nesdělit nemocným rakovinou povahu jejich choroby vychází z přesvědčení, že je lepší, aby byli umírající ušetřeni poznání, že umírají; že dobrá smrt je náhlá a vůbec nejlepší v bezvědomí či ve spánku. Popírání smrti, které je pro moderní společnost typické, však samo o sobě nevysvětluje rozsah obelhávání a přání být obelháván. Osobě postižené infarktem hrozí právě tak velké nebo i větší riziko, že v nejbližších několika letech zemře (na srdeční selhání), jako tomu, kdo má diagnózu rakoviny. Nikoho však ani nenapadne tajit pravdu před kardiakem; na infarktu není nic, zač by se bylo třeba stydět. Pacienti s rakovinou nejsou obelháváni jen proto, že je tato choroba rozsudkem smrti nebo je za něj považována, ale proto, že je vnímána jako cosi hanebného – v původním významu tohoto slova; totiž osudového, děsivého, smyslově odpuzujícího. Srdeční choroba představuje slabost, potíže, selhání mechanického charakteru. Není spojena s žádnou hanbou, s žádným tabu, jaké kdysi obestíralo jedince trpící tuberkulózou a jaké dodnes obestírá ty, kdo mají rakovinu. Metafory spojované s tuberkulózou a rakovinou vyvolávají představu obzvlášť působivých a děsivých procesů postihujících živou hmotu.

Kapitola druhá

Po většinu své historie se metaforická užití termínu tuberkulóza a rakovina kříží a překrývají. *Oxfordský slovník angličtiny* se zmiňuje o tom, že už v roce 1398 se objevuje termín „consumption“ (souchotě) jako synonymum plicní tuberkulózy.* (Jan z Trevisy: „Když krev řídne, vbrzku následují souchotě a chřadnutí.“) Původní chápání slova rakovina však také vyvolává představu souchotí – usychání, stravování těla. *Oxfordský slovník* uvádí tuto ranou definici rakoviny: „Cokoli, co pomalu a potajmu hlodá, rozežírá, rozvrací či stravuje.“ (Thomas Paynell v roce 1528 říká: „Rak je hlíza černé žluči, jež užírá části těla.“) Nejstarším doslovným smyslem slova rakovina je něco, co roste, boule či výrůstek. Název nemoci je odvozen od řeckého *karkínos* a latinského *cancer*, jež obě znamenají raka či kraba. Podle Galéna nevychází z toho, že se metastatická choroba plíží a leze jako rak, ačkoli se tak mnozí lidé domnívají, ale z podobnosti mezi naběhlými žilami navenek čnicího nádoru a klepety koryšů. Z etymologie však vyplývá, že i tuberkulóza byla kdysi považována za projev abnormálního růstu; je totiž od-

* Godefroyův *Slovník staré francouzštiny* cituje *Praktikum* Bernarda de Gordon z roku 1495: „Ftíza, toť plicní vřed, jenž stravuje celé tělo.“ („*Tisis, c'est ung ulcere du poimon qui consume tout le corp.*“)

vozena od latinského *tuberculum*, což je zdvojnásobením slova *tüber*, hrbol či otok, a znamená chorobné zvětšení, vyčnívání, směřování či růst.* Rudolf Virchow, jenž stál v padesátých letech minulého století u zrodu buněčné patologie, považoval tuberkul za nádor.

Od pozdní antiky až do docela nedávné minulosti byla tudíž tuberkulóza považována – typologicky – za rakovinu. A rakovina byla zase popisována podobně jako tuberkulóza, totiž jako proces stravující tělo. Moderní představa o obou chorobách mohla vzniknout až tehdy, když se objevila buněčná patologie. Teprve s mikroskopem bylo možno pochopit odlišnost rakoviny jako typu buněčné aktivity a uvědomit si, že tato choroba nemá vždy povahu souvislého nebo dokonce hmatného nádoru. (Až do poloviny devatenáctého století nikoho nenapadlo považovat leukémii za formu rakovinného bujení.) Definitivně pak byly obě choroby odděleny až po roce 1882, kdy se zjistilo, že v případě tuberkulózy jde o bakteriální infekci. Tyto pokroky v medicínském uvažování umožnily, aby se převažující metafory obou chorob rozešly a byly postaveny do kontrastu. Tak se začala utvářet moderní fantazie o rakovině, jež se pak od dvacátých let stala dědičkou většiny problémů, jimiž lidská představivost obdařila tuberkulózu. Přitom však obě choroby a jejich příznaky byly chápány zcela odlišně a téměř protichůdně.

* Tutéž etymologii uvádějí standardní slovníky francouzské. Slovo *la tubercule* uvedl do francouzštiny v šestnáctém století Ambroise Paré, jenž vyšel z latinského *tuberculum*, vysvětlovaného jako *petit bosse* (hrbolek). V Diderotově *Encyklopedii* (1765) je v heslu o tuberkulóze citována definice anglického lékaře Richarda Mortona z jeho *Ptiseologie* (1689): „malé nádorky, jež se objevují na povrchu těla“ („*des petits tumeurs qui paraissent sur la surface du corps*“). Ve francouzštině se dříve všechny drobné povrchové nádory označovaly jako *tubercules* a teprve po Kochově objevu bacilu tuberkulózy se použití tohoto výrazu omezilo na jeho dnešní význam.

Tuberkulóza je považována za nemoc jediného orgánu, plic, zatímco rakovina za nemoc, jež se může objevit v kterémkoli orgánu a zachvátit celé tělo.

Tuberkulóza je vnímána jako choroba extrémních kontrastů: bledosti a náhlého zrudnutí, hyperaktivity střídající se s otupělostí. Ilustrací záchvatovitého charakteru onemocnění je to, co bývá považováno za klasický příznak tuberkulózy – kašel. Postižený je zmučen kašlem, hroutí se do křesla, chytá dech a normálně dýchá; pak se znovu rozkašle. Rakovina je nemoc růstu (někdy zjevného, ale typičtěji skrytého), abnormálního a posléze zhoubného, který je pozvolný, trvalý a neúprosný. Přestože mohou existovat období, kdy je růst nádoru zastaven, takzvané remise, nevytváří rakovina žádné kontrasty podobné oxymorónům chování – horečné aktivitě, hluboké rezignaci – považovaným za typické pro tuberkulózu. Tuberkulózní pacient je bledý jen občas; bledost postiženého rakovinou je stálá a neměnná.

Tuberkulóza tělo průsviřňuje. Rentgenové paprsky, které jsou u této choroby standardním diagnostickým prostředkem, umožňují jedinci, aby (často poprvé) spatřil, co je uvnitř jeho těla, aby se stal průsvitným sám sobě. Zatímco o tuberkulóze se soudí, že je od počátku bohatá na zjevné příznaky (progresivní hubnutí, kašel, apatie, horečka) a může se vyjevit náhle a dramaticky (krev na kapesníku), u rakoviny je za typickou vlastnost hlavních příznaků považováno to, že až do posledního stadia, kdy už je příliš pozdě, zůstávají neviditelné. Choroba bývá často odhalena náhodou nebo při běžné prohlídce a může být velmi pokročilá, aniž se projeví jasné příznaky. Tělo je zcela neprůhledné a musí být předvedeno odborníkům, aby se ukázalo, zda obsahuje rakovinný nádor. To, co pacient sám nepostřehne, odhalí odborník analýzou vzorků tkání z těla. Pacienti postižení tuberkulózou

mohou své rentgenové snímky vidět nebo dokonce vlastnit; v Mannově *Kouzelném vrchu* je hrdinové nosí po kapsách. Nemocní s rakovinou si své biopsie neprohlížejí.

O tuberkulóze se soudilo – a dosud soudí –, že vede k návalům euforie, zvýšené chuti k jídlu a zvýraznění sexuální touhy. Součástí léčebných procedur v *Kouzelném vrchu* je druhá snídaně, kterou nemocní s velkou chutí konzumují. Rakovina naopak ochromuje vitalitu, činí jídlo utrpením, umrtvuje touhu. K tuberkulóze se poji představa afrodisiakálního působení, neobyčejných svůdcovských schopností. Rakovina je považována za něco, co působí proti sexualitě. Pro tuberkulózu je však typická klamnost mnoha jejích příznaků – živost plynoucí z vyčerpání, růžová líčka působící jako příznak zdraví, ale způsobená horečkou – a návaly vitality mohou svědčit o blížící se smrti. (Takové poryvy energie směřují obvykle k destrukci sebe sama či druhých; vzpomeňme na legendu Divokého Západu o Doc Hollidayovi, tuberkulózním pistolníkovi, jenž v záchvatech choroby odhazoval své morální zábrany.) U rakoviny jsou však příznaky vždy reálné.

Tuberkulóza představuje rozklad, horečnatost, odhmotnění; je to choroba tekutin – těla měnícího se v hlen, sliz, chrchel a nakonec krev – a vzduchu, potřeby lepšího ovzduší. Rakovina znamená degeneraci, tkáně těla se mění v cosi tuhého. Alice Jamesová píše ve svém deníku rok před svou smrtí na rakovinu v roce 1892 o „té nečisté žulové hmotě rostoucí v mé hrudi“. Tato boule je však živá, je to zárodek vybavený vlastní vůlí. Novalis v jednom hesle napsaném kolem roku 1798 pro zamýšlenou encyklopedii definuje rakovinu spolu s gangrénou jako „nefalšované *parazity* – rostou, jsou zrozeni a sami rodí, mají svou strukturu, vylučují a žerou“. Rakovina je démonickým těhotenstvím. Sv. Jeroným měl jistě na mysli rakovinu, když napsal:

„Tamten s oteklým břichem je těhotný svou vlastní smrtí“ („*Alius tumentis aqualiculo mortem parturit*“). Hubnutí je typické pro průběh obou chorob, ale váhový úbytek u tuberkulózy je vnímán zcela jinak než u rakoviny. U tuberkulózy je pacient „stravován“, sežehnut vnitřním žářem. U rakoviny je „napaden“ cizorodými buňkami, které se množí a způsobují tak atrofii či selhání tělesných funkcí. Nemocný rakovinou „usychá“ (Alice Jamesová) nebo se „scvrkává“ (Wilhelm Reich).

Tuberkulóza je nemocí času; urychluje život, poutá k němu pozornost, produhovňuje jej. V angličtině i francouzštině se říká, že součotě „cválají“.* Rakovina nepostupuje v krocích, ale spíše ve stadiích; posléze nastává to, které nazýváme „terminální“. Postupuje pomalu a nepozorovaně; jako obvyklý eufemismus se v nekrologiích používá, že někdo „zemřel po dlouhé nemoci“. Rakovina je vždy popisována jako něco pomalého, a tak byla také poprvé použita v metaforickém smyslu. „Jeho slovo se plazí jako rakovina,“ napsal Wyclif v roce 1382 (v překladu fráze v 2. listu Timoteovi 2,17); mezi prvními příklady symbolického využití rakoviny jsou přirovnání k „loudavosti“ a „lenosti“.* Metaforicky vzato je rakovina spíše chorobou či patologií prostoru než času. Klíčové metafory s ní spojené se vztahují k topografii (rakovina se „šíří“, „prorůstá“ nebo „metastázuje“, nádor je chirurgicky „vyříznut“) a jejím nejobávanějším důsledkem kromě smrti je znetvoření či amputace části těla.

* To odpovídá latinskému *phtisis gallopans*. (Pozn. překl.)

** *Oxfordský slovník angličtiny* uvádí následující příklady raného symbolického využití slova rakovina (původně *canker*, od počátku osmnáctého století *cancer*): „ta zhoubná a nanejvýš nakažlivá rakovina, zahálka“, T. Palfreyman, 1564, a „lenost je rakovina požírající čas, který by knížata měla pěstovat pro vznešené věci“, Edmund Ken, 1711.

Tuberkulózu si lidé často představují jako nemoc pramenící z chudoby a nedostatku – nemoc tenkých šatů a hubených těl, nevytopených pokojů, nedostatečné hygieny i jídla. Nemusí jít o chudobu tak zjevnou, jakou trpí Mimi z *Bohémy* ve svém podkrovním bytě; tuberkulózní Markéta Gautierová v *Dámě s kaméliemi* žije v přepychu, ale uvnitř zůstává bezprizorným dítětem. Naproti tomu rakovina je nemoc středostavovská, spojená s majetností, s nadbytkem. Bohaté země mají nejvyšší výskyt rakoviny a stále jí přibývá, což se zčásti připisuje stravě bohaté na tuky a bílkoviny i toxickým zplodinám průmyslové ekonomiky, která je zdrojem bohatství. K léčbě tuberkulózy patří povzbuzování chuti k jídlu, k léčbě rakoviny odpor k jídlu a nechutenství. Nedostatečně živení se přikrmují, ale marně. Nadbytečně živení už nejsou schopni jíst.

U pacientů s tuberkulózou se věřilo, že jim může pomoci, nebo je dokonce vyléčit změna prostředí. Existovala představa, že tuberkulóza je „mokrý“ nemoc, choroba vlhkých a zatuchlých měst. Vnitřek těla byl prosáklý (oblíbeným výrazem byla „vlhkost na plících“) a musel být vysušen. Lékaři radili cestovat na vysoká a suchá místa – hory, pouště. U nemocného rakovinou se však od změny prostředí žádná pomoc neočekává. Boj se odehrává výlučně uvnitř pacientova těla. Je možné, a stále více tomu věříme, že rakovinu způsobilo něco v okolním prostředí. Jakmile je však přítomna, nemůže být odstraněna ani zmenšena přesunem do lepšího, tedy méně karcinogenního prostředí.

Tuberkulóza je považována za relativně bezbolestnou, zatímco rakovina za nevyhnutelně a krutě bolestivou. O tuberkulóze se soudí, že vede ke krásné smrti, kdežto rakovina k obzvláště strašlivé. Po více než sto let zůstávala tuberkulóza nejoblíbenějším způsobem, jak dát smrti smysl – byla povznášející, zušlechťující chorobou. Literatura devatenáctého století je plná po-

pisů téměř bezpříznakových, mírných, blažených smrtí na tuberkulózu, zvláště u mladých lidí, jako je Eva v *Chaloupce strýčka Toma* nebo Dombeyho syn Paul v *Dombeym a synovi* či Smike v *Mikuláši Nicklebym*, v němž Dickens popsal tuberkulózu jako „obávanou chorobu“, jež „zušlechtuje“ smrt.

souboj mezi duší a tělem je tak pozvolný, klidný a důstojný a výsledek tak jistý, že den po dni, zrno po zrnku se smrtelná část těla rozpadá a ztrácí, čímž odlehčuje a povznáší ducha, prosyceného světlem...*

Srovnajme tyto povznášející, vyrovnané smrti na tuberkulózu s nedůstojným, zoufalým umíráním otce Eugena Ganta v románu *O času a řece* Thomase Wolfe nebo sestry v Bergmanově filmu *Šepoty a výkřiky*. Umírající tuberkulózní pacient se stává krásnějším, duchovnějším; jedinec umírající na rakovinu je zpodobněn jako někdo, kdo ztrácí veškerou schopnost dohlédnout za hranice svých dní, kdo je poníženy strachem a utrpením.

Takové kontrasty vycházejí z populární mytologie obou těchto chorob. Ve skutečnosti ovšem mnozí tuberkulózní pacienti umírali ve velkých bolestech a jiní lidé umírají na rakovinu téměř bez bolestí; bohatí i chudí dostávají jak tuberkulózu, tak rakovinu; a ne všichni, kdo mají tuberkulózu, musejí kašlat. Mytolo-

* Téměř o století později používá John Middleton Murry podobných obrátů ve svém komentáři k posmrtně vydanému *Deníku* Katherine Mansfieldové, kterou popisuje v poslední den jejího života: „Nikdy jsem nespátl, ani už nespátlím, nikoho tak krásného, jako byla ona toho dne; jako by vyhraněná dokonalost, která k ní vždy patřila, nabyla úplného vrchu. Abych použil její vlastní slova, navždy ji opustila poslední zrno ‚usazenin‘, poslední ‚stopy pozemské nízkosti‘. Zaplatila to však svým životem.“

gie se však dále udržuje. Většina lidí považuje tuberkulózu na rozdíl od rakoviny za nemoc jediného orgánu nejen proto, že právě plicní tuberkulóza je ze všech forem nejčastější; jde také o to, že mytologie, kterou je tuberkulóza opředena, se nehodí k mozku, hrtanu, ledvinám, dlouhým kostem a jiným lokalitám, kde se může bacil tuberkulózy rovněž usadit. Naproti tomu je úzce spojena s těmi představami (dech, život), jež mají tradiční vazbu k plicím.

Zatímco tuberkulóza sdílí vlastnosti připisované plicím, jež patří k horní, spirituální části těla, je rakovina známa tím, že napadá ty části těla (tlusté střevo, močový měchýř, konečník, prs, dělohu, prostatu, varlata), k nimž se stydíme hlásit. Mít nádor obecně vyvolává určitý pocit studu, ale v hierarchii našich orgánů platí, že rakovina plic je spojena s menší mírou studu než rakovina konečníku. A jediná nenádorová podoba zhoubného bujení, leukémie, se dnes objevuje v komerční beletrii v téže roli, kterou dříve sehrávala tuberkulóza – jako romantická choroba, jež ukončí mladý život. (Hrdinka *Love Story* Ericha Segala umírá na leukémii, „bílou“ či tuberkulóze podobnou formu zhoubného bujení, kterou nelze řešit znetvořujícím chirurgickým zákrokem, a ne na rakovinu žaludku či břicha.) Nemoc plic je metaforicky vzato nemocí duše.* Rakovina, jež se může objevit kdekoli, je nemocí těla.

* Bratři Goncourtové ve svém románu *Paní Gervaisaisová* (1869) nazývají tuberkulózu chorobou „vznešených a ušlechtilých částí lidské bytosti“ a stavějí ji do kontrastu k chorobám „hrubých, přízemních orgánů těla, jež zahlcují a znečišťují pacientovu mysl...“ V Mannově rané novele „Tristan“ má mladá žena tuberkulózu průdušnice: „... a zaplať Pánbůh, že to nebyly plíce. Ale i kdyby to snad přece jen byly plíce, dojem, jaký vzbuzovala tato nová pacientka, nemohl být líbeznější a dokonalejší, nemohl být nadzemštější a nehmotnější než teď, kdy seděla vedle svého zavalitého muže, umdleně opřená v bílé nalakovaném, rovném křesle, a sledovala rozhovor.“ (Překlad Jitky Fučíkové.)

Nejenže neodhaluje naši duchovní podstatu, ale právě naopak ukazuje, že tělo je bohužel právě jen tělem a ničím jiným.

Takové představy dále vzkvétají, protože tuberkulóza a rakovina jsou považovány za více než pouhé nemoci, které jsou (či byly) obvykle smrtelné. Jsou ztotožňovány se smrtí samotnou. V *Mikuláši Nicklebym* charakterizuje Dickens tuberkulózu jako

chorobu, v níž se smrt a život tak podivuhodně spojují; smrt přejímá lesk a barvu života, a ten zas strhanou, ponurou tvář smrti; chorobu, kterou lékaři nikdy nevyлéčí, bohatství ji nikdy neodvrátí a chudoba z ní nemůže být vyjmuta...

A Kafka napsal Maxi Brodovi v říjnu 1917: „Dospěl jsem k názoru, že tuberkulóza... není žádná konkrétní choroba, není to choroba zasluhující zvláštního jména, ale jen umocněný bacil smrti samotné...“ Podobné spekulace vyvolává i rakovina. Georg Groddeck, jehož pozoruhodné názory na rakovinu uvedené v *Knize o Onu* (Das Buch vom Es, 1923) předjírají teorie Wilhelma Reicha, napsal:

Ze všech teorií, které se v souvislosti s rakovinou objevily, jen jedna podle mého názoru obstála ve zkoušce času, totiž že rakovina postupuje od jednoho stadia k druhému, až k smrti. Tím chci říci, že to, co nekončí smrtí, není rakovina. Z toho lze vyvodit, že nedoufám v nalezení nové metody k vyléčení rakoviny... [ale jen] mnoha případů zdánlivé rakoviny...

Navzdory všem pokrokům v léčbě rakoviny mnozí lidé dosud přijímají Groddeckovu rovnici: rakovina = smrt. Metafory spojené s tuberkulózou a rakovinou

však významně vypovídají o ideji chorobnosti a jejím vývoji od devatenáctého století (kdy byla nejobvyklejší příčinou smrti tuberkulóza) do naší doby (kdy je nejobávanější chorobou rakovina). Romantikové dali smrti nový mravní rozměr: se smrtí na tuberkulózu, jež rozpouštěla tělesnost, se osobnost stávala éterickou a rozšiřovalo se její vědomí. Podobně bylo možné v představách o tuberkulóze dát smrti estetický rozměr. Thoreau, který sám trpěl tuberkulózou, napsal v roce 1852: „Smrt a choroba jsou mnohdy krásné, jako... planoucí žár souchotí.“ Rakovinu si nikdo nepředstavuje tak, jak tomu bylo zvykem u tuberkulózy – jako krásnou a často lyrickou smrt. V poezii je rakovina vzácným a dosud vždy skandálním tématem; a zdá se nepředstavitelné, že by jí bylo možno estetizovat.

Kapitola třetí

To nejzvláštnější, v čem se mýty o tuberkulóze a rakovině navzájem podobají, je skutečnost, že jedna i druhá je nebo byla vnímána jako nemoc vášně. Horečka u tuberkulózy byla příznakem vnitřního žáru, jenž pacienta „stravoval“, žáru vedoucího k roztavení jeho těla. Použití metafor odvozených od tuberkulózy k vyštížení lásky – obraz „chorobné“ lásky, „stravující“ vášně – je mnohem staršího data než samo romantické hnutí.* Počínaje romantiky se poměr lásky a choroby obrátil; sama tuberkulóza začala být chápána jako variace na nemoc lásky. Ve svém srdceryvném dopise z Neapole, napsaném 1. listopadu 1820, píše Keats, navždy odloučený od Fanny Brawneové: „Kdybych měl sebemenší šanci se vyléčit [z tuberkulózy], tato vášeň by mě zahubila.“ Jedna z postav v *Kouzelném vrchu* to vysvětluje takto: „Symptom choroby je zakuklená činnost lásky a všechny nemoci jsou pozměněnou formou lásky.“

Právě tak jako se lidé dříve domnívali, že tuberkulóza je způsobena přílišnou vášnivostí, nespoutaností a smyslností, jsou dnes mnozí přesvědčeni, že rakovi-

* Například ve scéně z 2. dějství hry sira George Etherege *Muž podle módy* (1676): „Když se láska stane chorobnou, je pro ni nejlepším řešením násilná smrt; nesnesu mučení vleklé a stravující vášně.“

na je chorobou z nedostatku vášně, postihující jedince s potlačenou sexualitou, inhibicemi a nedostatkem spontánnosti, neschopné dát výraz svému hněvu. Tyto zdánlivě protichůdné diagnózy jsou ve skutečnosti nepříliš odlišnými verzemi téhož názoru (a podle mého mínění jsou také stejně málo věrohodné). Oba tyto psychologické výklady choroby totiž zdůrazňují nedostatek nebo zmarnění životní energie. Tuberkulóza byla sice oslavována jako choroba vášně, ale současně byla považována za chorobu plynoucí z potlačení citů. Michel, ušlechtilý hrdina Gidova *Imoralisty*, dostane tuberkulózu, protože potlačoval své skutečné sexuální založení (Gide si takto vykládal i svůj vlastní osud), a když přijme Život, uzdraví se. Podle tohoto scénáře by dnes Michel jistě onemocněl rakovinou.

Podobně jako je dnes rakovina považována za daň za potlačení citů, byla kdysi tuberkulóza vysvětlována jako důsledek zklamání. O takzvaném svobodném sexuálním životě si dnes někteří lidé myslí, že může zažehnat rakovinu, a prakticky ze stejného důvodu byl dříve tuberkulózním pacientům předepisován sex jako léčba. V Jamesových *Křídlech holubice* doporučuje lékař Milly Thealeové jako lék na její tuberkulózu, aby si našla milence; a když hrdinka zjistí, že její neupřímný ctitel Merton Densher je tajně zasnouben s její přítelkyní Kate Croyovou, umírá. Podobně i Keats ve svém dopisu z listopadu 1820 prohlašuje: „Milý Browne, měl jsem ji získat, dokud jsem byl zdrav, a nebyl bych onemocněl.“

Podle mytologie tuberkulózy je obvykle na počátku nějaký vášnivý pocit, jenž tuto chorobu vyvolá a projeví se v ní. Musí to však být zmařené vášně, ztracené naděje. Obvykle je sice touto vášní láska, ale může to být také vašeň politická nebo mravní. Na konci Turgeněvova románu *Předvečer* (1860) zjistí jeho hrdina,

mladý bulharský revolucionář Insarov, že se nebude moci vrátit do Bulharska. Nemocný touhou a zklamáním dostává ve svém benátském hotelu tuberkulózu a umírá.

Podle mytologie rakoviny je příčinou choroby obvykle trvalé potlačování citů. Ve starší, optimističtější verzi této smyšlenky šlo o potlačování citů sexuálních; dnes nastává zajímavý posun, neboť se rozmáhá představa, že jde o potlačení násilných emocí. Zmařenou vášní, na kterou zemřel Insarov, byl jeho idealismus. Dnes se lidé domnívají, že si mohou přivodit rakovinu potlačováním vzteku. Neexistují žádná novodobí Insarovové. Místo nich máme kancerofoby, jako je Norman Mailer, který nedávno vysvětlil, že kdyby nebyl pobodal svou ženu (a projevil tak své „vražedné pocity“), byl by dostal rakovinu a „za pár let bych byl sám po smrti“. Je to tatáž smyšlenka, jaká se dříve pojila s tuberkulózou, ale v poněkud ošklivější podobě.

Zdrojem dnešní módy spojovat rakovinu s potlačením vášně je do značné míry Wilhelm Reich, jenž definoval rakovinu jako „chorobu způsobenou citovou rezignací – bioenergetickým sevrknutím, ztrátou naděje“. Reich svou vlivnou teorii ilustroval na Freudově rakovině, která podle něj propukla tehdy, když Freud, člověk vášnivého založení, jenž byl „velmi nešťastně ženat“, podlehl rezignaci.

Žil velmi klidným, tichým, spořádaným rodinným životem, avšak lze jen stěží zpochybňovat, že v sexuální sféře nebyl vůbec uspokojen. Svědčí o tom jak jeho rezignovanost, tak jeho rakovina. Jako člověk se musel Freud všeho vzdát. Vzdal se svých osobních požitků a rozkoší, a to už ve středním věku... Jestliže je můj pohled na rakovinu správný, pak jde prostě o rezignaci, složení zbraní – po němž přichází sevrknutí.

Tolstého „Smrt Ivana Iljiče“ bývá často citována jako případ souvislosti mezi rakovinou a psychologickou rezignací. Groddeck však tutéž teorii použil u tuberkulózy, kterou definoval jako

puď směřující k smrti. Proto musí nejdříve odumřít touha sama, touha po zvratech, vrcholech a pádech erotické lásky, jejímž symbolem je lidský dech. A s touhou odumírají plíce... i tělo...*

Podobně jako dnešní vyprávění o rakovině i typická léčba tuberkulózy v devatenáctém století hovoří o rezignaci jako o příčině choroby. Ukazují také, jak se s postupem nemoci člověk stává rezignovaným – Mimi a Camille umírají proto, že se vzdávají lásky, dosahují ve své rezignaci blaženosti. Autobiografický esej Roberta Louise Stevensona „Směrem na jih“ (1874) popisuje jednotlivá stadia, v nichž je tuberkulózní pacient „jemně odnímán vášni života“. Okázalá rezignace je typická pro rychlé umírání mnoha tuberkulózních pacientů, s nímž se v beletrii často setkáváme. V *Chaloupce strýčka Toma* umírá Eva s nadpřirozenou vyrovnaností a několik týdnů předem ohlašuje svému otci: „Každým dnem mi ubývá síly a já vím, že musím odejít.“ O smrti Milly Thealeové v *Křídlech holubice* se dozvídáme jen to, že se „otočila tvář ke zdi“. Smrt na tuberkulózu byla zobrazována jako prototyp pasivní smrti. Často byla svým způsobem sebevraždou. V Joyceových „Nebožtících“ stojí Michael Furey noc před odjezdem Gretty Conroyové do klášterní školy v dešti

* Pasáž pokračuje takto: „...protože touha v průběhu choroby roste, protože se s pokračujícím vykašláváním stále zvětšuje symbolická ztráta semene,... protože Ono umožňuje plicní chorobě, aby dala očím a tvářím krásu, aby vábila jed!“

na její zahradě; Gretta ho prosí, aby šel domů, „ale on, že nechce žít,“ a o týden později je po smrti.

Osoby postižené tuberkulózou bývají někdy zobrazovány jako vášnivé, ale typičtější je, že jim schází vitalita, životní síla. (Podobně jako v současné moderní verzi této smyšlenky, podle níž mají sklon k rakovině ti, kdo nedávají dostatečný průchod své smyslnosti či hněvu.) Tak například bratři Goncourtové, proslulí neúprosností svých pozorování, vysvětlují tuberkulózu svého přítele Murgera, autora *Scén ze života bohemy*: umírá „na nedostatek vitality, s níž by překonal své utrpení“.

Michael Furey měl „křehké“ zdraví, vysvětluje Gretta Conroyová svému „zavalitému, vytáhlému“, mužnému a náhle žárlivému muži. Tuberkulóza je oslavována jako nemoc rozených obětí, citlivých, trpných jedinců, kteří nemilují život natolik, aby mohli přežít. (Co je naznačeno u toužebných, ale téměř spících krásek preraphaelitského umění, to se stává zjevným u zubožených, tuberkulózních dívek s prázdným pohledem, zobrazovaných Edvardem Munchem.) A zatímco standardní zobrazení smrti na tuberkulózu klade důraz na dokonalou sublimaci pocitů, stále se vracející postava souchotinářské kurtizány naznačuje, že chorobě byla přisuzována i schopnost učinit trpící osobu sexuálně přitažlivou.

Podobně jako všechny skutečně úspěšné metafory, byla i ta, jež se týkala tuberkulózy, dostatečně bohatá, aby mohla být využita dvěma protichůdnými způsoby. Popisovala smrt někoho (například dítěte), kdo byl příliš „dobrý“ na to, aby měl sexuální identitu; byla obrazem andělské psychologie. Na druhé straně pak umožňovala popsat sexuální pocity, aniž by jejich nositele vystavovala obvinění z prostopášnosti; vše bylo přece dáno objektivním, fyziologickým rozkladem či selháním. Umožňovala tedy vylíčit smyslnost a hlásit

se k nárokům vášně právě tak jako vylíčit potlačení citů a chválit sublimaci, neboť choroba vyvolávala „otupení ducha“ (jak tvrdil Robert Louis Stevenson) i záplavu vyšších pocitů. Především pak umožňovala přihlásit se k hodnotě většího uvědomění a větší psychologické složitosti. Zdraví se stalo banálním, ba přímo vulgárním.

Kapitola čtvrtá

Zdá se, že tuberkulóza vzbuzovala romantické asociace už v polovině osmnáctého století. V první scéně prvního dějství hry Olivera Goldsmithe *Omyly jedné noci*, která je satirou na venkovský život, napomíná pan Hardcastle mírně svou ženu za to, jak rozmazluje svého darebného syna z prvního manželství, Tonyho Lumpkina:

PANÍ H.: A je to snad moje vina? Ten chudák malý byl odjakživa příliš neduživý, než aby mohl k něčemu být. Škola by ho zabila. Jestli trochu zesílí, kdoví, třeba mu prospěje rok nebo dva latiny.

PAN H.: On, a latina! Třesky plesky. Kdepak, jeho jedinými školami budou hospoda a chlív.

PANÍ H.: Teď ale nesmíme být na toho chudáka malého moc přísní, protože vím jistě, že mezi námi dlouho nebude. Kdo se na něj podívá, ten vidí, že má souchotě.

PAN H.: To jistě, pokud k jejich příznakům patří nadměrné tloustnutí.

PANÍ H.: Občas pokašlává.

PAN H.: Ovšem, když mu kořalka zaskočí do nesprávné dírky.

PANÍ H.: Ty jeho plíce mi opravdu nahánějí strach.

PAN H.: Mně taky, namouduši; někdy vyje jako trumpeta v lidské podobě (*za scénou slyšíme hu-*

lákat TONYHO) – Á, právě přichází – Vskutku, to je od pohledu pravý souchotinář.

Tento rozhovor ukazuje, že představy o tuberkulóze byly v té době už všeobecně přijímané, neboť paní Hardcastleová je pouhou snůškou různých klišé tehdejšího světáckého Londýna, jemuž se chce vyrovnat a jenž také představoval obecenstvo Goldsmithovy hry.* Goldsmith vychází z toho, že mýtus o tuberkulóze je už značně rozšířený, a spatřuje v ní protiklad dny. Pro snoby, zbohatlíky a společenské šplhavce představovala tuberkulóza jeden z ukazatelů kultivovanosti, jemnosti a citlivosti. Nová společenská a zeměpisná mobilita osmnáctého století znamenala, že hodnota a postavení jedince už nebyly předem dány; musely být potvrzeny. Jejich potvrzením byly nové postoje k oblečení (móda) a k nemoci. Šaty, tedy vnější dekorace těla, a choroba, která byla jakousi jeho vnitřní výzdobou, se staly tropy nového přístupu k vlastní osobě.

Shelley napsal 27. července 1820 Keatsovi, v dopise plném soucitu jednoho tuberkulózního pacienta k druhému, že se doslechl, že „nadále vystupuje jako souchotinář“. Nebyla to pouhá fráze, neboť souchotiny byly chápány jako způsob vnější prezentace a souchotinářské vystupování se stalo ústřední součástí mravů devatenáctého století. Vydatně jíst bylo neslušné; atraktivní bylo vypadat churavě. „Chopin trpěl tuberkulózou v době, kdy dobré zdraví nebylo v módě,“ napsal

* Goldsmith, který studoval medicínu a načas ji také provozoval, používal v souvislosti s tuberkulózou i jiná klišé. Ve svém eseji „O vzdělání“ napsal, že strava střídavě solená, slazená a kořeněná „napravuje všechny souchotinářské sklony, s nimiž se u městských dětí nezdědka setkáváme“. Chápal tedy souchotiny jako sklon či zvyk (ne-li přímo zlozvyk), jako slabost, která musí být napravena a k níž mají větší předpoklady lidé z města.

Camille Saint-Saëns v roce 1913. „Slušelo se být bledý a vyčerpaný. Kněžna Belgiojsová se procházela po bulvárech... bledá jako zosobněná smrt.“ Saint-Saëns plným právem spojuje umělce Chopina s nejslavnější *femme fatale* té doby, která velkým dílem přispěla k popularizaci tuberkulózního vzhledu. Pod vlivem tuberkulózy vznikl nový model aristokratického vzezření – v době, kdy aristokracie přestala být mocenskou záležitostí a začínalo v ní jít především o dojem. („Nikdy nemůžete být příliš bohatá ani příliš štíhlá,“ řekla kdysi vévodkyně z Windsoru.) Lze dokonce říci, že romantizace tuberkulózy je prvním široce rozšířeným příkladem jedné zřetelně moderní činnosti, totiž prosazování vlastního *image*. Tuberkulózní vzhled musel být považován za atraktivní, jestliže začal být vnímán jako známka výjimečnosti, dobrého vychování. „Kašlu bez ustání!“ napsala Marie Baškircevdová ve svém kdysi hojně čteném *Deníku*, jenž byl vydán v roce 1887, krátce poté, co jako čtyřiaadvacetiletá zemřela. „Kupodivu mě to však vůbec nečiní ošklivou, naopak, dává mi to jakýsi unylý půvab, který je velmi přitažlivý.“ Co bylo kdysi módou aristokratických *femmes fatales* a nadějných mladých umělců, to se nakonec stalo součástí módy jako takové. Ženská móda dvacátého století se svým kultem štíhlosti je poslední baštou metafor spojených s romantizací tuberkulózy na konci osmnáctého a počátku devatenáctého století.

Mnohé z literárních a erotických postojů známých jako „romantická agónie“ jsou odvozeny od tuberkulózy a její metaforické proměny. Agónie získala romantický charakter ve stylizovaném líčení prvotních příznaků choroby (například ochablost se změnila v unylý půvab), přičemž o skutečné agónii se prostě nemluvílo. Sinalé mladé ženy s plochou hrudí a bledí, rachitičtí mladí mužové spolu soupeřili jako kandidáti této choroby, tehdy obvykle nevyléčitelné, ochromující a ve

skutečnosti strašlivé. „Když jsem byl mladý,“ napsal Théophile Gautier, „nebyl bych uznal za lyrického básníka někoho, kdo by vážil více než padesát kilo.“ (Všimněme si, že Gautier mluví o lyrickém básníkovi, jsa zřejmě smířen s tím, že prozaici musejí být z hrubšího a hutnějšího zrna.) Tuberkulózní vzhled, jenž symbolizuje přitažlivou zranitelnost a vyšší citlivost, se však postupně stával hlavně ideálním obrazem ženy – zatímco velcí mužové druhé poloviny devatenáctého století tloustli, zakládali průmyslová impéria, psali stovky románů, válčili a dobývali světadíly.

Dalo by se předpokládat, že romantizace tuberkulózy byla pouhou literární stylizací této choroby, a že v éře svého velkého řádění musela být tuberkulóza považována za odpuzující, právě tak jako dnes rakovina. Každý v devatenáctém století jistě věděl například o páchnoucím dechu souchotináře. (Když Goncourtové popisovali svou návštěvu u umírajícího Murgera, zmínili se o „zápachu rozkládajícího se masa v jeho ložnici.“) Existují však jasné důkazy o tom, že kult tuberkulózy nebyl pouze výmyslem romantických básníků a autorů operních libret, ale široce rozšířeným postojem, a že člověk umírající (jako mladý) na tuberkulózu skutečně byl považován za romantickou figuru. Je pravděpodobné, že ani realita této strašlivé choroby se nemohla měřit s významnými novými představami, především o úloze osobnosti. Právě na příkladě tuberkulózy vznikla idea individuální choroby spolu s představou, že se lidské vědomí tváří v tvář smrti prohlubuje; v obrazech spojených s touto nemocí vidíme, jak se vynořuje moderní představa osobnosti, jež měla ve dvacátém století nabýt agresivnější, byť neméně narcistické podoby. Nemoc činila jedince „zajímavým“ – a to bylo vlastně původní definicí romantismu. (Schlegel ve svém eseji „O studiu řecké poezie“ z roku 1795 vyhlásil „to, co je zajímavé“ za ideál moderní – tedy

romantické – poezie.) „Ideál dokonalého zdraví,“ napsal Novalis ve fragmentu z let 1799–1800, „je zajímavý pouze pro vědce“; skutečně zajímavá je nemoc, „neboť ta je individuální“. Tuto představu, že právě nemocní jsou nejzajímavější, vyjádřil nejodvážněji a nejrozporuplněji Friedrich Nietzsche ve své *Vůli k moci* a jiných spisech, a přestože se málokdy zmiňuje o konkrétních chorobách, jeho slavné soudy o osobní slabosti a kulturním vyčerpání či úpadku zahrnují a rozšiřují mnohá klišé o tuberkulóze.

Romantický přístup ke smrti tvrdí, že se lidé svou chorobou stávají jedinečnými, zajímavějšími. „Zdám se bledý,“ pravil Byron, když se podíval do zrcadla. „Rád bych zemřel na souchotiny.“ „Proč?“ zeptal se přítel, který byl u Byrona v Aténách v říjnu 1810 na návštěvě. „Protože by dámy říkaly: ‚Podívejte na chudáka Byrona, jak zajímavě vypadá, když umírá.‘“ Lze možná říci, že to hlavní, čím romantismus obohatil senzibilitu, nebyla estetika krutosti a morbidní krása (jak naznačil ve své slavné knize Mario Praz) nebo požadavek neomezené osobní svobody, ale nihilistická a sentimentální idea „zajímavého“.

Smutek činil člověka „zajímavým“. Být smutný – totiž bezmocný – je známkou zjemnělosti a citlivosti. Ve Stendhalově románu *Armance* uklidňuje lékař ustaranou matku, že Octave ve skutečnosti netrpí tuberkulózou, ale pouze tou „nespokojenou a kritickou melancholií, která je charakteristická pro mladé lidi jeho generace a postavení“. Smutek a tuberkulóza se staly synonymy. Švýcarský spisovatel Henri Amiel, který sám trpěl tuberkulózou, napsal v roce 1852 ve svém *Intimním deníku*:

Obloha zastřená šedí, zřasená jemným stínováním,
s mlhami rozprostřenými nad vzdálenými horami;

zoufající si příroda, listy padající na všech stranách jako ztracené iluze mládí pod slzami nevyléčitelného žalu... Jen jedle zůstává pevná a zelená, stoická uprostřed této všeobjímající tuberkulózy.

Je ovšem třeba citlivé osoby, aby pocítila tento smutek; a rozumí se, že i k tomu, aby se nakazila tuberkulózou. Mýtus tuberkulózy je vlastně předposlední epizodou v dlouhém vývoji antické představy o melancholii, jež byla podle teorie čtyř tělesných šťáv nemocí umělců. Melancholická – či tuberkulózní – povaha byla povahou ušlechtilou: citlivou, tvůrčí, ozvláštněnou. Keats a Shelley možná při své chorobě zakusili strašlivé utrpení; Shelley však Keatse utěšoval, že „tato choroba si vybírá zvláště ty, kdo píšou tak krásné básně jako Vy...“ Klišé spojující tuberkulózu a tvůrčí vlohy se tak vžilo, že na přelomu století označil jeden kritik pokles výskytu tuberkulózy za možnou příčinu tehdejšího úpadku literatury a umění.

Mýtus tuberkulózy však neposkytl jen výpověď o tvořivosti. Dal také základ významnému modelu bohémského života, ať už s uměleckým posláním, nebo bez něj. Postižený tuberkulózou byl vyděděnec, tulák věčně hledající zdravé místo. Na počátku devatenáctého století se tuberkulóza stala novým důvodem k odchodu do exilu, k životu odehrávajícímu se hlavně na cestách. (Do té doby se ani cestování, ani izolace v sanatoriu při léčbě tuberkulózy neužívaly.) O různých místech se soudilo, že jsou pro tuberkulózní pacienty zvláště vhodná: na počátku devatenáctého století to byla Itálie, pak ostrovy ve Středomoří nebo v jižním Tichomoří, ve dvacátém století hory a pouště – vesměs prostředí, která byla sama postupně zromanizována. Keatsovi jeho lékaři doporučili, aby se přesunul do Říma; Chopin vyzkoušel ostrovy západního Středomoří; Robert Louis Stevenson si zvolil ticho-

mořský exil; D. H. Lawrence procestoval polovinu zeměkoule.* Romantikové objevili nemoc jako důvod k tomu, aby nemuseli pracovat, aby se vyhnuli měšťáckým závazkům a mohli žít jen pro své umění. Byl to způsob, jak se rozejít se světem, aniž by museli nést odpovědnost za své rozhodnutí – jako je tomu v *Kouzelném vrchu*. Po složení zkoušek a před nástupem do zaměstnání v hamburské loďařské firmě se mladý Hans Castorp vydává na třítydenní návštěvu do Davosu ke svému bratranci, jenž si tam léčí tuberkulózu. Krátce předtím, než má „sestoupit z hor“, objeví lékař na jeho plicích skvrnu. Zůstane tam dalších sedm let.

Díky tomu, že ospravedlnil tolik potenciálně podvratných tužeb a změnil je na akceptovanou součást kultury, dokázal mýtus tuberkulózy vzdorovat nevyvratitelným lidským zkušenostem a narůstajícím lékařským znalostem po dobu nejméně dvou set let. Přestože ve druhé polovině minulého století došlo k určité reakci proti romantickému kultu této choroby, udržela si tuberkulóza z valné části svou romantickou pověst – jako známka ušlechtilějšího ducha, přitažlivé křeh-

* „Zvláštní ironií osudu,“ napsal Stevenson, „jsou místa, kam nás posílají, když nás opustí zdraví, často neobyčejně krásná... [a] troufám si tvrdit, že nemocný se má čím utěšit, když obdrží rozsudek vyhnanství, a nemívá sklon považovat ztrátu zdraví za nejnejšťastnější náhodu svého života.“ Jak však píše dále, samotná zkušenost takového vynuceného exilu je o něco méně příjemná. Scuchotinaš si nemůže svého štěstí užít: „svět je pro něj zakletý“.

Katherine Mansfieldová napsala: „Mám pocit, že trávím polovinu života tím, že se ubytovávám v neznámých hotelích... Za cizím člověkem zaklapnou cizí dveře a pak se uložím pod přikrývku. Čekám, až se z rohů vynoří stíny a začnou pomalu, pomaličku tkát svou síť po Nejohavnější tapetě světa... Muž ve vedlejšímu pokoji má stejné trápení jako já. Když se v noci probouzím, slyším, jak se obrací. A pak kašle. Po krátkém tichu kašlu já. Pak zase on. Trvá to dlouho. Nakonec mám pocit, že jsme jako dva kohouti, kteří se vzájemně probouzejí při falešném svítání. Dva kohouti ze vzdálených, ztracených farem.“

kosti – ještě dost dlouho po přelomu století. Zůstává chorobou citlivého mladého umělce v O'Neillově *Cestě dlouhého dne do noci*. Kafkovy dopisy jsou sledem úvah o smyslu tuberkulózy, právě tak jako *Kouzelný vrch*, jenž vyšel v roce Kafkovy smrti (1924). Zdrojem ironie *Kouzelného vrchu* byla do značné míry skutečnost, že tuberkulózu, nemoc umělců, dostane průměrný měšťák Hans Castorp; Mannův román je totiž pozdním, uvědomělým komentářem k mýtu tuberkulózy. Přesto je mýtus v románu stále přítomen, neboť choroba měšťáka Hanse vskutku duchovně zušlechťí. Zemřít na tuberkulózu zůstalo záhadným a (mnohdy) povznášejícím až do doby, kdy se na ni v západní Evropě a v Severní Americe prakticky přestalo umírat. Přestože výskyt této choroby začal díky zlepšené hygieně po roce 1900 výrazně klesat, úmrtnost těch, kdo se jí nakazili, zůstala vysoká. Síla mýtu se rozplynula teprve tehdy, když byla konečně vyvinuta účinná léčba, totiž s objevem streptomycinu v roce 1944 a zavedením izoniazidu v roce 1952.

Ačkoli lze dosud přes to všechno jen stěží pochopit, jak mohla být skutečná povaha této děsivé choroby tak groteskně zkreslována, může nám to pomoci při chápání podobné stylizace, k níž se uchyluje naše vlastní doba, hnaná potřebou vyjádřit svůj romantický přístup k lidské osobnosti. Předmětem současného zkreslování ovšem není rakovina, kterou se nikomu nepodařilo učinit přitažlivou (přestože v metaforickém smyslu splňuje některé z funkcí, jež v minulém století příslušely tuberkulóze). Odpuzující, trýznivou chorobou dvacátého století, jež bývá vydávána za měřítko vyšší citlivosti, médium „duchovních“ pocitů a „kritického“ nesouhlasu, je šílenství.

Představy spojované s tuberkulózou a šílenstvím mají leccos společného. U obou chorob jsou postižení vyčleňováni ze společnosti a posíláni do „sanatoria“;

tímto slovem se obvykle označují plicní léčebny a slouží i jako eufemismus pro léčebnu psychiatrickou. Pacient, jenž tam odchází, vstupuje do jiného světa se zvláštními pravidly. Podobně jako tuberkulóza představuje i šílenství určitý druh exilu. Bloudění duše je metafora, která navazuje na romantickou představu cestování, jež byla spojována s tuberkulózou. Aby se pacient uzdravil, bylo třeba jej vytrhnout z jeho běžného života. Není náhodou, že nejobyklejším metaforickým pojmenováním kladně přijímané psychologické zkušenosti – ať už vyvolané drogami, či psychózou – je *trip*, cesta.

Ve dvacátém století se shluk metafor a postojů původně spojovaných s tuberkulózou tříští a rozděluje na dva proudy. Některé z údajných vlastností tuberkulózy přecházejí na šílenství: představa postiženého jako vzrušeného, neklidného jedince plného vášnivých krajností, který je příliš citlivý na to, aby mohl snést hrůzy vulgárního, obyčejného světa. Jiné vlastnosti tuberkulózy zdělila rakovina – utrpení, které nelze romantizovat. Současným vyjádřením našeho světského mýtu o transcendenci sebe sama už není tuberkulóza, ale duševní porucha. Romantický názor říká, že choroba prohlubuje vědomí. Kdysi byla takovou chorobou tuberkulóza; dnes je za ni považováno šílenství, jež dovádí vědomí do stavu záchvatovitého osvěcení. Romantická idealizace bláznovství je nejdůležitějším svědectvím o prestiži, jaké se dnes těší iracionální či hrubé (spontánní) jednání, tedy právě ta vášnivost, jejíž potlačení bylo kdysi považováno za příčinu tuberkulózy a dnes zase za příčinu rakoviny.

Kapitola pátá

Ve „Smrti v Benátkách“ přináší vášeň Gustavu von Aschenbachovi zhroucení všeho toho, v čem spočívala jeho jedinečnost – jeho rozumu, jeho zábran i jeho pečlivosti. A nemoc jej sráží ještě hlouběji. Na konci příběhu se Aschenbach stává prostě další obětí cholery a jeho ponížení vrcholí tím, že podléhá chorobě, která v tehdejších Benátkách postihuje kdekoho. Když se naopak u Hanse Castorpa v *Kouzelném vrchu* objeví tuberkulóza, je to vlastně povýšení. Díky nemoci se stává jedinečnějším, inteligentnějším, než byl dříve. V jednom díle je nemoc (cholera) trestem za tajnou lásku; ve druhém je jiná nemoc (tuberkulóza) jejím vyjádřením. Cholera je pohromou, o níž lze zpětně říci, že zredukovala složitou osobnost a srazila ji na úroveň jejího chorého okolí. Nemocí, která individualitu osobnosti vůči jejímu okolí zvýrazňuje, je tuberkulóza.

Co dříve činilo tuberkulózu tak „zajímavou“ – nebo spíše romantickou, jak se obvykle říkalo –, to ji činilo také prokletím a zdrojem obzvláštního děsu. Na rozdíl od velkých epidemií minulosti (dýmějového moru, tyfu nebo cholery), jež zasahovaly všechny oběti jako členy postižené společnosti či obce, byla tuberkulóza chápána jako nemoc izolující jedince od ostatních. Jakkoli vysoký byl její výskyt v populaci, vždy se zdála být záhadnou chorobou jedinců, smrtícím šípem, jenž

mohl zasáhnout kohokoli a jenž si své oběti vybíral jednu po druhé. Podobně je tomu dnes s rakovinou.

Bývalo běžnou praxí pálit šatstvo a ostatní pozůstatost někoho, kdo zemřel na tuberkulózu, stejně jako kdyby byl zemřel na cholera. „Ti suroví Italové už téměř dokončili svou obludnou práci,“ napsal Keatsův společník Joseph Severn z Říma 6. března 1821, dva týdny po básnickové smrti v malém pokojíku na Piazza di Spagna. „Spálili všechn nábytek – a teď seškrabují stěny – dělají nová okna – nové dveře – a dokonce i novou podlahu.“ Tuberkulóza však na rozdíl od cholery nebyla strašidelná pouze jako nákaza, ale i jako zdánlivě nevysvětlitelné, nesdělitelné „zatižení“. Lidé věřili, že tuberkulóza je dědičná (vzpomeňme jen na její opakování v rodu Keatsové, Brontëových, Emersonových, Thoreauových či Trollopových), ale současně byli přesvědčeni, že vypovídá o určitých výjimečných vlastnostech postiženého jedince. Podobně jsou přijímána i svědectví o existenci rodového sklonu ke vzniku rakoviny či přímo o úloze dědičnosti v kancerogenezi, aniž by tím bylo narušeno přesvědčení, že jde o chorobu trestající každého jako jedince za jeho konkrétní vlastnosti. Nikdo, kdo dostane cholera nebo tyfus, se neptá: „Proč právě já?“ Právě tuto otázku, kterou lze přeložit jako „to přece není spravedlivé“, si však kladou mnozí z těch, kdo zjistí, že onemocněli rakovinou.

Přestože byl výskyt tuberkulózy připisován do značné míry chudobě a nezdravým životním podmínkám, soudilo se, že k tomu, aby se člověk nakazil, musí být přítomna určitá vnitřní dispozice. Lékaři i laici věřili v existenci něčeho, co se nazývalo tuberkulózním typem povahy. Podobně ani dnes není víra v kancerogenní typ povahy vykazována do říše lidových pověr; naopak, bývá vydávána za příklad nejmodernějšího lékařského myšlení. Na rozdíl od tohoto dnešního strašáku (k rakovině jsou pryč náchylné neemotivní

povahy, jež trpí zábrany a potlačují své city) však tuberkulózní povaha, jež strašila v obraznosti devatenáctého století, v sobě obsahovala jak vášnivost, tak potlačování citů.

Druhá proslulá metla devatenáctého století, syfilis, se přinejmenším nedala označit za záhadnou. Nákaza byla v tomto případě předvídatelným důsledkem pohlavního styku s již nakaženou osobou. Vzdor všem provinilým představám o pohlavním znesvěcení, jež byly se syfilidou spojovány, proto nemohl být nikdy „objeven“ typ osobnosti, u níž by se předpokládaly zvláštní dispozice pro tuto chorobu (jako tomu bylo dříve u tuberkulózy a dnes u rakoviny). Syfilitickým typem osobnosti byl někdo, kdo už chorobu má (Osvald v Ibsenově dramatu *Strašidla*, Adrian Leverkühn v *Doktoru Faustovi*), nikoli ten, kdo ji pravděpodobně dostane. Syfilis byla metlou, jež si žádala výklad mravní (o zakázaném sexu, o prostituci), ne však psychologický. Zato tuberkulóza, kdysi neméně záhadná, než je dnes rakovina, vybízela k hlubším soudům o nemocném, jak mravním, tak psychologickým.

V antickém světě se o nemoci nejčastěji uvažovalo jako o nástroji božího hněvu. Soud bohů byl vynesen buď nad celou komunitou (mor v prvním zpěvu *Iliady*, který Apollón sesílá na Achajce jako trest za Agamemnonův únos Chryseovny; v mýtu o Oidipovi mor postihující Théby, posvrtněné přítomností zhřešivšího krále), anebo nad jedincem (páchnoucí rána Filoktétovy nohy). Choroby, jež stimulují moderní obraznost, totiž tuberkulóza a rakovina, jsou považovány za jakýsi soud nad jedincem samým, za jeho zradu sebe sama.

Mysl zrazuje tělo. „Má hlava a plíce se dohodly za mými zády,“ napsal o své tuberkulóze Franz Kafka v dopisu Maxi Brodovi v říjnu 1917. Anebo tělo zrazuje city, jako je tomu v Mannově pozdní povídce *Oklamaná*, jejíž stárnoucí hrdinka, mladistvě zamilovaná do

mladého muže, si myslí, že se jí vrátila menstruace; ve skutečnosti jde o krvácení, které je příznakem zhoubného nádoru. Zdá se, že zrádné tělo se řídí svou vlastní vnitřní logikou. Když Freud mluvil, „byl velmi krásný,“ vzpomínal po letech Wilhelm Reich. „Pak ho to zasáhlo právě do úst. Od toho se začal odvíjet můj zájem o rakovinu.“ Tento zájem vedl Reicha k tomu, že přišel se svou verzí souvislosti mezi smrtelnou chorobou a povahou těch, kteří jí podlehnou.

Až do počátku moderní doby bývala povaha jedince dávána do souvislosti s jeho chorobou teprve od chvíle, kdy onemocněl. Podobně jako všechny extrémní situace vynášely i obávané choroby v člověku na povrch to nejlepší i to nejhorší. Obvykle se však vyprávění o epidemiích soustředilo především na jejich ničující účinky na lidský charakter. Čím méně byl kronikář přesvědčen o tom, že choroba je oprávněným trestem, tím spíše kladlo jeho líčení důraz na mravní rozklad vyvolaný jejím šířením. I tehdy, když choroba nebyla považována za soud nad danou společností, se jí zpětně stala, neboť vedla k neodvratnému zhroucení morálky a mravů. Thukydides vypráví, jak mor v Aténách roku 430 př. n. l. způsobil nepokoje a nezákonnosti („chvilkové uspokojení se stalo důležitějším než osobní čest i prospěch“) a znesvětil i samu řeč. A Boccaccio popisuje velký mor v roce 1348 na prvních stránkách *Dekameronu* jen proto, aby ukázal, jak hanebně se tehdy florentští občané chovali.

Protikladem tohoto pohrdavého realismu, s nímž je zachycen rozpad většiny vazeb a lásek v panice způsobené epidemií, je líčení chorob moderní doby, u nichž je předmětem soudu spíše jedinec než společnost. Zdá se totiž, že literatura zcela přehlíží, jak špatně se mnozí lidé vyrovnávají s tím, že umírají. Smrtelná choroba byla vždy považována za velkou mravní zkoušku, ale

v devatenáctém století je jen málokteré literární postavě umožněno v této zkoušce propadnout. Když se ctnostní jedinci blíží k smrti, stávají se ještě ušlechtlejšími. Nemocní umírající na souchotě toho v beletrii dosahují běžně, což vychází ze zakořeněné víry, že tuberkulóza činí lidi duchovnějsími, a ze sentimentalizace jejich hrůz. Tuberkulóza poskytuje vykoupení padlým ženám, například Fantině v *Bídnicích*, anebo je sebeobětováním, jako u hrdinky *Vozky smrti* Selmy Lagerlöfové. I ti nejčistší z čistých se při umírání na tuto chorobu povznášejí k ještě větším mravním výškám. *Chaloupka strýčka Toma*: Eva v posledních dnech svého života vyzývá otce, aby se stal skutečným křesťanem a propustil své otroky. *Křídla holubice*: když Milly Thealeová zjistí, že jejímu nápadníkovi jde jen o majetek, odkáže mu všechno své jmění a zemře. *Dombey a syn*: „Z nějakého skrytého důvodu, jemuž sám rozuměl jen velmi málo – a snad jej vůbec nechápal – cítil [Paul] stále rostoucí pocit lásky téměř ke všemu a ke všem kolem něj.“

U postav pojatých méně sentimentálně je choroba považována za příležitost, aby se konečně začaly chovat jak se patří. Katastrofa, kterou choroba představuje, jim přinejmenším umožňuje nadzvednout závoj celoživotních sebeklamů a charakterových selhání. Lži, v nichž se utápí vleklá agónie Ivana Iljiče – jeho rakovina je něčím, o čem se před ženou a dítětem nemůže zmínit –, mu odhalují lež celého jeho života; umírání je pro něj prvním okamžikem pravdy. Šedesátiletý státní úředník v Kurosawově filmu *Ikiru* (1952) opouští svou práci po zjištění, že má rakovinu žaludku v pokročilém stadiu, a stává se obhájcem lidí z chudinské čtvrti proti byrokracii, které celý život sloužil. V posledním roce života, který mu zbývá, chce Watanabe dokázat něco, co má cenu, co by dalo smysl jeho průměrnému životu.

Kapitola šestá

V *Iliadě* a *Odysseji* se nemoc objevuje jako nadpřirozený trest, posedlost démonem a výsledek přirozených příčin. U Řeků mohla být nezaviněná, ale i zasloužená (za chybu jedince, kolektivní přestupek nebo zločin spáchaný předky). S příchodem křesťanství, jež přineslo více moralizování o nemoci i o všem ostatním, se postupně vyvíjela užší souvislost mezi nemocí a její „obětí“, od představy nemoci jako trestu až k názoru, že může být trestem obzvláště náležitým a spravedlivým. Kressidina lepra v Henrysonově *Kressidině závěti* a neštovice paní de Merteuil v *Nebezpečných známostech* ukazují skutečnou tvář krásné lhářky – odhalují ji proti její vůli.

V devatenáctém století byla představa, že nemoc odpovídá pacientově povaze, nahrazena ideou, že choroba je jejím vyjádřením. Nemoc lze změnit vůlí. „Vůle se projevuje jako organizovaná síla,“ napsal Schopenhauer, ale přitom popíral, že by sama vůle mohla být chorá. Uzdravení z choroby záleží na vůli získat „diktátorské pravomoci, abychom si podrobili vzdorné síly“ těla. O generaci dříve použil velký lékař Bichat podobného obrazu, když označil zdraví za „mlčení orgánů“ a nemoc za „jejich povstání“. Choroba je to, co hovoří prostřednictvím těla, jazyk, jenž drammatizuje duševní stav; je formou sebevyjádření. Groddeck popisoval chorobu jako „symbol reprezen-

tující něco, co se děje uvnitř, drama, jež režíruje Ono...“⁶

Podle předmoderního ideálu vyrovnané povahy mělo být sebevyjádření omezené a klíčovou součástí definice chování byl jeho sklon k překročení únosné míry. Proto když Kant používá slovo „rakovina“ v metaforickém smyslu, je pro něj symbolem nemírného vyjádření citu. „Vášeň jsou z čistě praktického hlediska rakovinou – a často nevyléčitelnou,“ napsal ve své *Antropologii* (1798). „Tyto vášně jsou... neblahé nálady, jež jsou těhotné mnohým zlem,“ dodává a evokuje přitom starodávné metaforické spojení mezi rakovinou a těhotenstvím. Když Kant srovnává vášně (tj. extrémní pocity) s rakovinou, používá ovšem předmoderního významu této choroby a předromantického hodnocení vášně. Brzy začaly být bouřlivé pocity hodnoceny daleko pozitivněji. „Nikdo na světě nedokáže své pocity zakrývat méně než Emil,“ napsal Rousseau – a myslel to jako chválu.

Jakmile se přebytek citů stává něčím pozitivním, není už přirovnáván ke strašným chorobám, a naopak nemoc je chápána jako prostředek k vyjádření přebytku citů. Tuberkulóza je choroba, jež ozřejmuje prudkou touhu; nemoc odhaluje to, co zdráhající se jedinec nechtěl prozradit. Namísto kontrastu mezi umírněnými a nemírnými vášněmi jde o kontrast mezi vášněmi skrytými a otevřeně projevenými. Nemoc odhaluje touhy, jichž si pacient zřejmě nebyl ani vědom. Choroby – a pacienti – se stávají tajenkami, které je třeba rozluštit, a právě skryté vášně jsou považovány za zdroj nemocí. „Kdo touží, leč

* Když mu byla v září 1917 zjištěna tuberkulóza, napsal Kafka ve svém deníku: „...rána v plicích je pouhým symbolem“, symbolem emocionální „rány, jejíž zánět se nazývá Felice.“ Maxi Brodovi napsal, že „tato nemoc hovoří za mne, protože jsem ji o to požádal“, a Felici: „Nepokládám totiž v skrytu tuto nemoc vůbec za tuberkulózu, nebo alespoň především za tuberkulózu, nýbrž za svůj všeobecný bankrot.“ (Překlad Ivany Vizdalové.)

nejedná, ten mor přináší," napsal Blake v jednom ze svých vzdorných Pekelných přísloví.

Raní romantikové se snažili vyniknout tím, že toužili – a přáli si toužit – intenzivněji než ostatní lidé. Neschopnost realizovat tyto ideály vitality a dokonalé spontánnosti byla považována za něco, co člověka činí nejlepším kandidátem tuberkulózy. Dnešní romantismus vychází z opačného principu; intenzivní touha je vyhrazena těm druhým, zatímco jedinec sám (vyprávění je obvykle v první osobě) žádnou nemá. V ruských románech devatenáctého století se sice objevují postavy, které předjímají toto moderní romantické ego bez citů (Pečovín v Lermontovově *Hrdinovi naší doby*, Stavrogin v *Běsech*), ale jsou to stále ještě hrdinové – neklidní, zahofklí, sebezničující, ztrápení svou citovou vyprahlostí. (Dokonce i jejich zasmušilí nástupci, Roquentin v Sartrově *Hnusu* a Meursault v Camusově *Cizinci*, kteří se zabývají jen sami sebou, se zdají být zmateni svou neschopností něco cítit.) Pasivní, nevzrušený antihrdina, jenž dominuje současné americké beletrii, žije mechanickým opakováním dějů nebo bezduchým hýřením; není sebezničující, ale opatrný; není náladový, prchlivý a krutý, ale pouze si udržuje odstup. Tak vypadá podle současné mytologie ideální kandidát rakoviny.

Mohlo by se zdát ústupem od moralizování, přestane-li vnímat chorobu jako trest, jenž odpovídá objektivní mravnosti jedince, a označíme-li ji za vyjádření jeho vnitřního „já“. Ukazuje se však, že jde přinejmenším o stejně moralistický přístup, jenž také klade vinu oběti. U chorob moderní doby (dříve tuberkulóza, dnes rakovina) se romantická představa posunuje o stupeň dále: nemoc už není jen vyjádřením charakteru člověka, ale je přímým důsledkem toho, že se náležitě neprojevil. Vášeň směřuje dovnitř, zasahuje a postihuje tělo až k těm nejskrytějším buňkám.

„Nemocný člověk je sám strůjcem své choroby,“ napsal Groddeck, „je její příčinou, a žádnou jinou netřeba hledat.“ Groddeckův seznam „pouhých vnějších příčin“ začíná bakteriemi a figurují na něm také „prochladnutí, přejídání, nadměrné pití, práce a cokoli jiného“. Podle jeho tvrzení „není příjemné nahlédnout do vlastního nitra“, a proto se lékaři raději „potýkají s vnějšími příčinami pomocí očkování, dezinfekce a podobně“, místo aby se zabývali skutečnými, vnitřními příčinami. Později to podobně formuloval Karl Menninger: „Nemoc lze zčásti považovat za to, co provedl svět postiženému, ale z větší části je tím, co postižený udělal svému světu a sobě samému...“ Takové nesmyslné a nebezpečné názory kladou nemoc za vinu pacientovi a nejenže mu znesnadňují pochopení dostupných léčebných možností, ale také jej od léčby implicitně odvádějí. Uzdravení jako by záleželo především na pacientově schopnosti sebelásky, která je už tak těžce zkoušena či oslabena. Katherine Mansfieldová napsala ve svém *Deníku* rok před smrtí (1923):

Byl to hrozný den... strašné bolesti a tak dále, a slabost. Nemohla jsem nic dělat. Ta slabost však nebyla jen tělesná. *Musím vyléčit své Já*, abych mohla uzdravit tělo... Musím to udělat sama a okamžitě. V tom je příčina, proč se neuzdravuji: *neovládám svou mysl*.

Mansfieldová se nejen domnívá, že příčinou nemoci je její „Já“, ale dokonce si myslí, že by se mohla uzdravit – přestože její plicní choroba je v pokročilém, beznadějném stadiu –, kdyby toto „Já“ vyléčila.*

* Jak napsal John Middleton Murry, Mansfieldová „dospěla k přesvědčení, že její tělesné zdraví záleží na stavu duše. Nadále se proto zabývala jen hledáním cesty ‚k uzdravení duše‘ a nakonec se k mé lítosti rozhodla, že se přestane léčit a bude žít tak, jako by její těžká

Jak někdejší mýtus o tuberkulóze, tak současný mýtus o rakovině naznačují, že si člověk za svou chorobu může sám. Ten o rakovině je však daleko krutější. Vzhledem k romantickým postojům, jež se uplatňují při hledání souvislostí povahy a nemoci, je choroba považovaná za důsledek přebytku vášni svým způsobem přitažlivá. Zato nemoc připisovaná údajnému potlačení citů je spíše zdrojem hanby a potupy, jak ukazují názory Groddeckovy a Reichovy i mnoha dalších autorů, kteří jimi byli ovlivněni. Sklon spojovat rakovinu s neschopností sebevyjádření znamená vlastně odsouzení postiženého: vyjadřuje soucit, ale zároveň i pohrdání. Slečna Gee v Audenově básni ze třicátých let „míjela dvojice milenců“ a „odvracela od nich tvář“. A potom:

Slečna Gee v kapli poklekla
poklekla na kolenou;
„V pokušení mě neuveď,
učiň mě vzornou ženou.“

Dny a noci ji míjely
jak vlny bárku rozřatou;
Na kole jede k lékaři,
ke krku blůzu upjatou.

Na kole jede k lékaři,
zazvoní u něj chvatně;
„Doktore, uvnitř mě bolí,
a cítím se dost špatně.“

Doktor Thomas ji prohlédne,
zkoumá, doktore hled;
Potom si ruce myje, rce
„Proč přišla jste až teď?“

tělesná choroba byla jen vedlejším projevem, ba dokonce (nakolik to bylo možné) jako by vůbec neexistovala.“

Doktor sedí u večeře,
byť žena chce mu nalít vína,
žmoulá kuličky chlebové;
„Podivná věc, ta rakovina.

Nikdo neví, z čeho je,
ač si to myslí někteří;
Je to jak skrytý zabiják,
jenž čeká a pak udeří.

Dostanou ji bezdětné ženy,
a muži, když je důchod stih';
jako by musel vyzářit se
zmarněný tvůrčí oheň v nich.“

Tuberák mohl být psancem nebo vyděděncem; postižený rakovinou je považován prostě (a s jistým pohrdáním) za někoho, kdo v životě prohrál. U Napoleona, Ulyssese S. Granta, Roberta A. Tafta i Huberta Humphreyho byla vyslovena diagnóza rakoviny poté, co utrpěli politickou porážku a všechny jejich ambice se zhroutily. U těch obětí rakoviny, jež lze jen stěží označit jako poražené, například u Freuda nebo Wittgensteina, byla smrt na rakovinu označována jako krutý trest za celoživotní potlačování vlastních instinktů. (Málokdo si přitom vzpomene, že i Rimbaud zemřel na zhoubný nádor.) Naopak choroba, jež zahubila takového Keatse, Čechova, Simone Weilovou, Emily Brontëovou nebo Jeana Viga, byla nejen rozsudkem nad nimi, ale i jejich apoteózou.

Kapitola sedmá

Na rozdíl od tuberkulózy je rakovina všeobecně považována za chorobu nevhodnou pro romantickou postavu – snad proto, že romantická idea melancholie byla nahrazena neromantickou depresí. „Sklon k záchvatům melancholie,“ napsal Poe, „bude vždy nerozlučně spojen s dokonalou krásou.“ Deprese je melancholie bez toho, co ji činilo zajímavou – vzrušení a záchvatů.

Na podporu teorie o emocionálním původu rakoviny se píše stále více článků a výzkumných prací. Nemine snad týden, kdy by nebyly té či oné široké veřejnosti předloženy další vědecké důkazy o spojení mezi rakovinou a nepříjemnými pocity. Stále znovu jsou citovány studie (obvykle stále tytéž), v nichž ze souboru několika set nemocných rakovinou se dvě třetiny nebo tři pětiny zmiňují o depresi nebo nespokojenosti se svým životem, ztrátě rodiče, milence, životního partnera nebo blízkého přítele. Je pravděpodobné, že mezi několika stovkami lidí, kteří *nemají* rakovinu, by také většina uvedla depresivní pocity a prožitá traumata: takový je lidský úděl. V těchto případech ovšem vystupuje do popředí zoufalství a nutkavé soustředění na izolovaného jedince, který není docela uspokojen svými „vztahy“, a celé toto pojetí nese neklamnou pečeť naší konzumní společ-

nosti. Právě takové představy dnes v myšlení mnoha Američanů převažují.*

Výzkumy několika lékařů z minulého století svědčily pro výraznou souvislost mezi rakovinou a hlavními stesky tehdejší doby. Na rozdíl od současných amerických pacientů, které od dětství provázejí pocity izolace a osamění, si viktoriánští nemocní rakovinou stěžovali hlavně na přetížení pracovními a rodinnými závazky i četná úmrtí v rodině. Nelamentovali nad svým životem jako takovým ani nedumali nad tím, jak je uspokojuje a zda mají „smysluplné vztahy“. Lékaři spatřovali příčinu nebo predisponující faktor rakoviny svých pacientů v žalu nad smrtí blízké osoby, ve starostech (především u podnikatelů a matek početných

* Studie dr. Caroline Bedell Thomasové z lékařské fakulty Univerzity Johnse Hopkinse byla v jednom nedávném novinovém článku nazvaném „Může vás vaše povaha zabít?“ shrnuta následujícími slovy: „Stručně řečeno, nemocní rakovinou jsou lidé fungující ‚na nižší obrátce‘, kteří málokdy podléhají výbuchům emocí. Tito lidé trpí už od dětství pocity izolace od svých rodičů.“ Claus a Marjorie Bahmsonovi z Psychiatrického ústavu východní Pensylvánie údajně „vymezili typ osobnosti, jež v sobě pořlazuje nepřátelské pocity, trpí depresí, v dětství byla postižena citovou deprivací“ a má „potíže s udržováním úzkých vztahů“. Dr. O. Carl Simonton, radiolog z texaského Fort Worthu, jenž svým pacientům poskytuje kromě ozařování i psychoterapii, popisuje postiženého rakovinou jako osobnost s „výrazným sklonem k sebelitosti a značně narušenou schopností vytvářet a udržovat smysluplné vztahy“. Newyorský psycholog a psychoterapeut Lawrence LeShan (*O svůj život můžete bojovat: Emocionální faktory při vzniku rakoviny* / *You Can Fight for Your Life: Emotional Factors in the Causation of Cancer*, 1977/) tvrdí, že existuje „obecný typ konfigurace osobnosti, jenž mezi nemocnými s rakovinou převládá“, jakož i světónázor, který tito nemocní sdílejí „již před vznikem rakoviny“. U „základního psychologického vzorce nemocného rakovinou“ rozeznává tři součásti: „dětství nebo dospívání poznamenané pocity osamění“, ztrátu „smysluplného vztahu“ nalezeného v dospělosti a posléze „přesvědčení, že si už nemůže od života nic slíbovat“. „Nemocný rakovinou,“ píše LeShan, „téměř vždy pohrdá sám sebou, svými schopnostmi a možnostmi.“ Těmto nemocným „se nedostává citů ani sebeuvědomění“.

rodin), v tíživých ekonomických podmínkách, v náhlých obrazech k horšímu a v přepracování. Pokud byli jejich pacienti úspěšní spisovatelé nebo politikové, byl vznik rakoviny připisován žalu, hněvu, intelektuálnímu přetěžování, nervozitě provázející ctižádost a stresu spojenému s veřejným životem.*

V devatenáctém století se soudilo, že onemocnění rakovinou je výsledkem nadměrné aktivity a intenzity života. Pacienti měli příliš mnoho emocí, které bylo třeba omezit. K prevenci rakoviny radil jeden anglický lékař svým pacientům, aby „nepřepínali své síly a nesli těžkosti života s vyrovnaností; a především, aby se nepoddávali žádnému žalu“. Takové stoické rady byly v naší době nahrazeny výzvami k sebevyjádření, jímž může být cokoli od vypovídání se až k „prvotnímu skřeku“. V roce 1885 doporučoval jeden bostonský lékař „těm ženám, které mají zřejmě nezhoubný nádor prsu, aby se snažily mít stále dobrou náladu“. Dnes by byla taková rada považována za výzvu k potlačení emocí, které prý vznik rakoviny podporuje.

Populárně vědecká líčení psychologických aspektů rakoviny často citují starodávné autority, počínaje Ga-

* „Neustálé starosti a těžká práce“, to je poznámka, která se objevuje v mnoha krátkých anamnézách z *Klinických zápisů o rakovině* (Clinical Notes on Cancer, 1883) Herberta Snowa. Snow pracoval jako chirurg v londýnské Nemocnici pro léčbu rakoviny a většina jeho pacientů byli chudí lidé. Následující citát z jeho díla je typický: „Ze 140 případů rakoviny prsu 103 ženy uváděly předchozí nervové zhroucení, těžkou práci nebo jinou formu oslabení. U 187 případů rakoviny dělohy mělo podobnou anamnézu 91 žen.“ Lékaři, kteří se zabývali zámožnými pacienty, přicházeli s jinými postřehy. Jistý G. von Schmitt, jenž léčil Alexandra Dumase, vydal v roce 1871 knihu o rakovině, v níž jako „základní příčiny“ choroby uváděl „soustředěné bádání a hloubání, horečný a znervózňující ruch veřejného života, tlak ctižádosti, časté záchvaty zuřivosti, zničující žal“ (citováno z článku dr. Samuela J. Kowala, M. D., „Emoce jako příčina rakoviny, názory z 18. a 19. století“, *Review of Psychoanalysis*, 42, 3 /červenec 1955/).

lénem, jenž pozoroval, že se rakovina prsu vyskytuje častěji u „melancholických“ než u „sangvinických“ žen. Význam těchto slov se však od jeho doby (druhé století n. l.) změnil. Galén rozuměl pod slovem melancholie fyziologický stav provázený komplexními povahovými rysy; my ji chápeme jako pouhou náladu. „Žal a úzkost,“ prohlásil anglický chirurg sir Astley Cooper v roce 1845, patří „k nejčastějším příčinám“ rakoviny prsu. Postřehy lékařů z devatenáctého století však naše dnešní představy spíše vyvracejí, než aby je podporovaly. Přisuzují totiž tuto chorobu manickému nebo manicko-depresivnímu typu povahy, který je téměř úplným opakem současného „kandidáta rakoviny“, odcizeného, emocionálně netečného tvora, jenž se nemá rád. Pokud vím, nepodílel se na dnešních bajkách o specifickém typu osobnosti predisponovaném ke vzniku rakoviny ani jeden onkolog přesvědčený o účinnosti chemoterapie a imunoterapie v léčbě nemocných. Není snad třeba dodávat, že hypotéza o účinku emocionálních problémů na imunologickou odpověď (a za určitých okolností i na snížení imunity vůči chorobám) je něco docela jiného než tvrzení „emoce působí choroby“, natož pak aby určité emoce působily zcela určitou chorobu.

Současné domněnky o typu osobnosti, která je kandidátem rakoviny, mají svůj skutečný předobraz v literatuře o tuberkulóze, kde se dlouho vyskytovala tážá teorie, navíc podobně formulovaná. Ve své knize *Morbidus Anglicus* (1672) prohlásil Gideon Harvey „melancholii“ a „choleriku“ za „jediné příčiny“ tuberkulózy, pro kterou používal metaforického pojmu „rez“. V roce 1881 – rok před vydáním práce, v níž Robert Koch oznámil objev bacilu tuberkulózy a dokázal, že je původcem této choroby – uváděla standardní lékařská učebnice tyto příčiny: vrozenou dispozici, nepříznivé podnebí, sedavý způsob života, nedostatečné

větrání, nedostatek světla a „depresivní pocity“.* Přestože muselo být heslo pro příští vydání přepsáno, trvalo dlouho, než tyto představy úplně ztratily věrohodnost. „Jsem duševně nemocný, plicní nemoc je pouze duševní nemoc, která vystoupila z břehů,“ napsal Kafka Mileně v roce 1920. V případě tuberkulózy vydržela teorie, že emoce působí choroby, hluboko do dvacátého století, dokud nebyla nalezena účinná léčba. Dnešní módní použití této teorie, jež spojuje rakovinu s nedostatkem emocionality, sebedůvěry a víry v budoucnost, se zřejmě udrží déle.

V morem sužované Anglii konce šestnáctého a sedmnáctého století se podle historika Keitha Thomase všeobecně věřilo, že „šťastnému člověku se mor vyhne“. Představa, podle které dobrá nálada zahání chorobu, se zřejmě uplatňovala u všech infekčních chorob, dokud nebyla odhalena jejich podstata. Teorie, že choroby jsou působeny stavu ducha a mohou být vyléčeny silou vůle, jsou vždy měřítkem toho, jak málo víme o fyzické povaze nemoci.

Mimo to existuje pozoruhodně moderní sklon k psychologickému vysvětlování nemoci, právě tak jako čehokoli jiného. Psychologizování nám totiž zdánlivě umožňuje výklad těch zkušeností a událostí (jako je vážná choroba), které se ve skutečnosti z větší části nebo úplně vymykají naší kontrole. Psychologické pochopení činí chorobu méně „reálnou“. Tato realita musí být vysvětlena. (Ve skutečnosti znamená to a to; je symbolem toho a toho; je třeba ji interpretovat tak a tak.) Pro ty, kdo nemají útěchu v náboženství ani

* August Flint a William H. Welch, *Principy a praxe medicíny* (The Principles and Practice of Medicine, páté vydání, 1881), citováno v knize R. a J. Dubosových *Bílý mor* (The White Plague, 1952).

nepocitují smrt (či cokoli jiného) jako věc přirozenou, je smrt neslušnou záhadou, největší urážkou, něčím, co nelze ovládnout. Lze to pouze popřít. Obliba a přesvědčivost psychologie pramení do značné míry z toho, že jde o sublimaci spiritualismu: o nenáboženský, zdánlivě vědecký způsob potvrzení převahy „ducha“ nad hmotou. I tak neúprosně hmotnou skutečnost, jakou je choroba, lze vysvětlit psychologicky. Groddeck ve své *Knize o Onu* prohlásil (o tuberkulóze): „Zemře jen ten, kdo si přeje zemřít, kdo už nesnese život.“ Příslib dočasného vítězství nad smrtí je implicitně přítomen ve velké části psychologické teorie, počínaje Freudem a Jungem.

Přinejmenším jde o příslib vítězství nad nemocí. „Fyzická“ choroba se stává v jistém smyslu tím méně reálnou – zato tím zajímavější –, čím více je možno ji považovat za chorobu „duševní“. V průběhu celé moderní éry vedlo hloubání nad chorobami k tomu, že se jich stále více ocitalo v kategorii nemocí duševních. Součástí popírání smrti v naší kultuře je ostatně i daleko širší vymezení toho, co lze vůbec považovat za nemoc.

Na tomto rozšíření pojmu „nemoc“ se podílejí dvě hypotézy. První z nich tvrdí, že všechny formy společenské deviace lze považovat za projev nemoci. Lze-li ovšem považovat i kriminální chování za nemoc, pak bychom zločince neměli odsuzovat nebo trestat; musíme jim porozumět (jako to dělá lékař) a pak je léčit.*

* Jeden z prvních příkladů tohoto názoru, který je dnes v tak výrazné defenzivě, lze najít v knize *Erewhon* Samuela Butlera (1872). Smyslem Butlerova tvrzení, že zločinnost je choroba, způsobená podobně jako tuberkulóza buď dědičností, nebo nepříznivým vlivem prostředí, bylo poukázat na to, jak absurdní je odsuzovat lidi za jejich choroby. V jeho fiktivním *Erewhonu* se s vrahy a zloději jedná soucitně jako s nemocnými lidmi, zatímco tuberkulóza je trestána jako zločin.

Druhá hypotéza říká, že každou chorobu lze vysvětlit psychologicky. Choroba je vykládána v podstatě jako psychologický děj; lidem je sugerováno, že onemocněli, protože si to (podvědomě) přáli, a že se mohou vyléčit mobilizací vůle, že se mohou rozhodnout na chorobu nezemřít. Tyto dvě hypotézy se vzájemně doplňují: první z člověka zdánlivě snímá vinu, druhá mu ji vrací. Psychologické teorie o vzniku nemoci umožňují snadno přenést vinu na postiženého jedince. Jestliže pacientům tvrdíme, že si svou chorobu sami bezděčně způsobili, vzbuzujeme v nich současně pocit, že si ji zasloužili.

Kapitola osmá

Představa nemoci jako něčeho, co je třeba potrestat, má dlouhou historii, a u rakoviny zůstává obzvláště aktuální. Hovoří se o „boji“ nebo „křížovém tažení“ proti rakovině; rakovina je „vražedná“ choroba; kdo ji dostane, je „obětí rakoviny“. Na první pohled se zdá, že pachatelem je sama choroba, ale svůj díl viny dostává i sám postižený. Všeobecně rozšířené psychologické teorie nemoci připisují konečnou zodpovědnost za onemocnění i za uzdravení pacientovi samému. A protože rakovina není podle dnešních konvencí vnímána jako pouhá nemoc, ale jako démonický nepřítel, přináší nejen smrt, ale i hanbu.

Podobně neúměrný pocit děsu vyvolávala na vrcholu své éry lepra, malomocenství. Ve středověku byl malomocný společenským zjevem, jehož rozklad byl viditelný; stal se příkladem, symbolem rozpadu. Nic netrestá postiženého více, než když chorobě přisoudíme určitý význam, neboť ten bude vždy moralistický. Každé závažné chorobě, jejíž původ je nejasný a léčba neúčinná, bývají připisovány různé významy. Nejprve bývá ztotožňována s tím, co vzbuzuje ty nejhorší pocity (zkaženost, hniloba, poskvrnění, rozpad, slabost); nemoc sama tak získává metaforický smysl. Pak se ve jménu této choroby (tj. s použitím jejího názvu jako metafory) přenáší děs na jiné věci; nemoc se stává přívlastkem. To či ono je označováno za podobné této

nemoci, což znamená, že je to odpudivé nebo ohavné. Ve francouzštině se dodnes rozpadávající kamenná fasáda označuje jako *lépreuse*, leprózní.

K epidemickým chorobám byly často přirovnávány také společenské zlořády. Z anglického slova *pestilence* (dýmějový mor) vznikla přídavná jména *pestilent*, jež podle *Oxfordského slovníku angličtiny* znamená „narušující víru, mravnost či veřejný pořádek“ (1513), a *pestilential* s významem „mravně škodlivý či zhoubný“ (1531). Jde o projekci vnímání zla na chorobu – a o následnou projekci choroby, takto obohacené o nový význam, na celý svět.

V minulosti byly takové nadnesené představy obvykle spojovány s epidemickými chorobami, jež představovaly kolektivní pohromu. Naproti tomu v posledních dvou stoletích se použití choroby jako metafory zla nejčastěji vyskytovalo u syfilidy, tuberkulózy a rakoviny – vesměs nemocí považovaných převážně za choroby jednotlivců.

Syfilis byla považována nejen za strašnou, ale také za ponižující a vulgární. Odpůrci demokracie ji používali jako symbol znesvěcení, které přináší éra rovnostářství. Baudelaire v poznámkách ke své nedokončené knize o Belgii napsal:

Republikánského ducha máme všichni v krvi, právě tak jako syfilidu v kostech – jsme demokratizováni a veneralizováni.

Použití syfilidy jako symbolu choroby, jež vede k mravnímu rozkladu a podlomení fyzických sil, se stalo standardní součástí antisemitských pamfletů z konce devatenáctého a počátku dvacátého století. Wilhelm Reich tvrdil v roce 1933, že „iracionální strach ze syfilidy byl jedním z hlavních zdrojů politic-

kých názorů a antisemitismu nacistů". Reicha – jenž rozpoznal, že hrůzné bláboly o syfilidě v Hitlerově knize *Mein Kampf* jsou projekcí sexuálních a politických fobií – však kupodivu nikdy nenapadlo, do jaké míry je projekcí i jeho vlastní vytrvalé používání rakoviny jako metafory zla v moderní době. Přitom metaforické využití rakoviny je daleko širší, než je tomu u tuberkulózy.

Využití syfilidy jako metafory bylo omezeno tím, že choroba sama nebyla považována za záhadnou, ale jen za hrůznou. Dědičné postižení (Ibsenova *Strašidla*), nebezpečí sexuálních vztahů (*Bubu z Montparnassu* Charlese-Louise Philippa, Mannův *Doktor Faustus*) – to vše bylo dostatečně děsivé, ale nebylo na tom nic záhadného. Příčina byla jasná a jednoznačná. Syfilida byla tím nejhrůznějším darem, jaký mohl (někdy netušící) dárce „předat“ (zcela netušícímu) příjemci. Naproti tomu tuberkulóza byla považována za záhadnou chorobu, jež může mít tisíce příčin. Podobně i dnes, kdy všichni vnímají rakovinu jako nevyřešenou hádanku, se všeobecně soudí, že je podmíněna mnoha příčinami. Zodpovědnost za její vznik je připisována řadě faktorů – kancerogenním látkám v životním prostředí, genetické výbavě, snížení imunity (předchozí chorobou nebo emocionálním traumatem), osobnostním předpokladům. Mnozí badatelé tvrdí, že rakovina ve skutečnosti není jednou chorobou, ale více než stovkou klinicky odlišných chorob, z nichž každou je třeba se zabývat zvlášť a na každou bude třeba objevit jiný lék.

Existuje zjevná podobnost mezi dnešní představou o tisícových příčinách rakoviny a dlouho udržovanými, leč nyní opuštěnými názory na vznik tuberkulózy. Možná se nakonec i u rakoviny ukáže, že jde o jednu chorobu, jež má jednu hlavní příčinu a kterou lze přemoci jedním účinným postupem. Koneckonců – jak

uvádí Lewis Thomas – se u všech chorob, u nichž se podařilo objevit mechanismus vzniku a způsob prevence i léčby, zjistila vždy jediná prostá, fyzická příčina: u zánětu plic pneumokok, u tuberkulózy Kochův bacil, u pelagry chybění jediného vitamínu. Není vůbec nepravděpodobné, že se podobná příčina posléze objeví i v případě rakoviny. Představa, že k vysvětlení choroby je třeba řady příčin, je typická právě pro naše uvažování o těch nemocech, jejichž vznik nechápeme. A právě ty nemoci, u nichž předpokládáme mnohočetné příčiny (tj. nemoci záhadné), mají nejširší uplatnění jako metafory něčeho, co je špatné ze společenského nebo mravního hlediska.

Pojmy „tuberkulóza“ a „rakovina“ byly používány nejen k projevení pudového strachu ze znesvěcení jako syfilis, ale i k vyjádření dosti složitých pocitů vztahujících se k síle, slabosti a energii. Déle než sto padesát let byla tuberkulóza metaforickým ekvivalentem jemnosti, citlivosti a bezmocnosti, zatímco všechno bezohledné, nelítostné a dravé bylo přirovnáváno k rakovině. (Například Baudelaire v roce 1852 ve svém eseji „Pohanská škola“ tvrdil, že „horečná vášně pro umění je rakovina, jež stravuje vše ostatní...“) Metaforický význam tuberkulózy byl ambivalentní; představovala nejen pohromu, ale i zjemnění. Rakovina nebyla ničím jiným než pohromou; v metaforickém smyslu byla barbarem, jenž se skrývá v člověku samotném.

Zatímco nákaza syfilidou byla považována za zcela nechtěnou pohromu, u tuberkulózy (dříve) a rakoviny (dnes) se uvažuje o patologii energie, o chorobě vůle. S oběma nemocemi byly spojovány úvahy o energii a citu právě tak jako obavy ze zkázy, kterou dokáží způsobit. Dostat tuberkulózu bylo známkou snížené nebo promarněné vitality. „Velice mu chyběla životní

síla... byl velmi slabé konstituce," líčil Dickens malého Pavla (*Dombey a syn*). Viktoriánskou představu tuberkulózy jako choroby z nedostatku energie (a zvýšené citlivosti) vhodně doplňuje Reichova představa rakoviny jako choroby nečekané energie (a znečitlivěných pocitů). V éře, kdy se nikdo nestyděl být produktivní, se lidé obávali, že nebudou mít dost energie. V naší vlastní době ničivé hospodářské nadprodukce a rostoucích byrokratických omezení jedince převládá strach z nadbytečné energie a obavy z toho, že jsme jí neumožnili se projevit.

Podobně jako Freudova teorie instinktů, založená na představě nedostatkové ekonomiky, jsou i představy o tuberkulóze, jež vznikly v devatenáctém století (a přetrvávaly hluboko do dvacátého), jakousi ozvěnou postojů rané fáze kapitalistické akumulace. Každý má omezené množství energie, kterou je třeba využívat náležitým způsobem. S energií je tomu jako s úsporami: mohou nám dojít a lze je vyčerpat či spotřebovat, pokud je příliš neopatrně utrácíme. Tělo pak začne „spotřebovávat“ samo sebe (anglické slovo *consumption* znamená součotě právě tak jako spotřebu) a pacient se „ztrácí před očima“.

Jazyk používaný k popisu rakoviny vyvolává představu jiné ekonomické katastrofy: neregulovaného, abnormálního, nezvládnutého růstu. Energií má nádor, nikoli pacient; je to něco, co se vymyká kontrole. Nádorové buňky, jak uvádějí všechny učebnice, jsou buňky zbavené mechanismů „omezujících“ růst. (Růst normálních buněk je omezen mechanismem zvaným kontaktní inhibice.) Rakovinné buňky, jež inhibice neznají, rostou stále dál a „chaoticky“ přerůstají jedna druhou, přičemž ničí normální buňky, stavbu a funkce těla.

Raný kapitalismus předpokládá nutnost regulovaného výdeje peněz, úspornosti, vedení účtů, disciplíny;

je to ekonomika, jež spočívá na racionálním omezení lidských tužeb. Tuberkulóza je popisována obraty vyjadřujícími to, co *homo economicus* devatenáctého století chápal jako nesprávné jednání: jde o spotřebu, plýtvání, promarnění vitality. Rozvinutý kapitalismus vyžaduje expanzi, spekulace, vytváření nových potřeb (problém spokojenosti a nespokojenosti), nákup na dluh, mobilitu; je to ekonomika, jejímž základem je iracionální uspokojování všech tužeb, které pocítíme. Rakovina je popisována obraty vyjadřujícími to, co považuje za negativní *homo economicus* dvacátého století: abnormální růst a potlačení energie, tj. nechuť konzumovat a utrácet.

Tuberkulóza byla podobně jako šílenství chápána jako projev určité jednostrannosti: selhání vůle nebo její nadměrné intenzity. Jakkoli vzbuzovala obavy, nechyběl u ní nikdy patos. Podobně jako dnešní duševně chorý byl i „tuberák“ v podstatě považován za křehkého, zranitelného člověka, trpícího sebedestruktivními pocity. Lékaři devatenáctého a počátku dvacátého století se snažili přesvědčit své pacienty, aby se vrátili ke zdraví. Jejich recept byl stejný, jako je tomu dnes u duševně chorých: příjemné prostředí, izolace od rodiny a starostí, zdravá strava, cvičení, odpočinek.

Naše chápání rakoviny podporuje úplně jiné, nepokrytě brutální představy léčby. (Pacienti i lékaři z onkologických oddělení často sarkasticky říkají, že „léčba je horší než choroba sama“.) Nelze ani pomýšlet na to, abychom nemocného nějak rozmazlovali. Jeho tělo bylo napadeno – hovoříme o „invazi“ – a jedinou léčbou je protiútok.

Metafory, jež převládají v popisu rakoviny, jsou ve skutečnosti spíše vojenské než ekonomické; každý lékař a každý vnímavý pacient je s touto vojenskou ter-

minologií dobře obeznámen. O rakovinných buňkách se neříká, že by se prostě množily; jsou „invazivní“. Jak se píše v jedné učebnici, „zhoubné nádory jsou invazivní i tehdy, když rostou velmi pomalu“. V angličtině se také říká, že nádorové buňky „kolonizují“ různá vzdálená místa v těle, kde vytvářejí malá předsunutá stanoviště (mikrometastázy), jejichž přítomnost předpokládáme, ačkoli je nemůžeme odhalit. Málokdy jsou „obránné linie“ těla natolik silné, aby dokázaly zničit nádor, jenž si zajistil vlastní krevní zásobení a skládá se z miliard ničivých buněk. Bez ohledu na to, jak „radikální“ je chirurgický výkon, a na výsledek „pátrání“ v krajině celého těla je většina remisí pouze dočasná; lze předpokládat, že „invaze nádoru“ bude pokračovat nebo že se zdivočelé buňky znovu seskupí k dalšímu frontálnímu útoku.

Také léčba má příchuť vojenské operace. Terapie zářením používá metafor leteckého boje – američtí lékaři hovoří o „bombardování“ radioaktivními paprsky – a chemoterapie zase připomíná válku chemickou, v níž se používá jedů.* Snahou léčby je „zabít“ rakovinné buňky (a pokud možno přitom nezabít pacienta). Nepříjemné vedlejší účinky jsou známé a upozorňuje se na ně (možná až příliš, neboť se běžně hovoří o „agó-

* První generaci léků proti rakovině představovaly látky typu takzvaných alkylačních činidel, jako například cyklofosamid. K jejich použití u leukémie (pro niž je typická nadprodukce nezralých bílých krvinek) a posléze u jiných forem rakoviny přispěl jeden neúspěšný experiment s chemickou válkou na konci druhé světové války, kdy byla americká loď naložená bojovým plynem v neapolském přístavu vyhozena do povětří. Více vojáků tehdy zemřelo na nedostatek bílých krvinek a destiček než na popáleniny nebo vdechnutí mořské vody.

Chemoterapie a zbraně zřejmě kráčí ruku v ruce přinejmenším v různých vzletných obrazech. Prvním účinným chemoterapeutikem byl v roce 1910 arsfenamín (salvarsan), derivát arzenu působící proti syfilidě, který byl označován jako „záračná kulka“

nii při chemoterapii“). Zabránit poškození či zničení zdravých buněk je nemožné, a některé léčebné metody mohou samy rakovinu způsobit, ale soudí se, že téměř jakékoli škody způsobené tělu jsou oprávněné, pokud pacientovi umožní přežít. Často to ovšem nevyjde. (Jako ve známém výroku: „Abychom Ben Suc zachránili, museli jsme jej zničit.“) Je to vojenské tažení se vším všudy, s výjimkou počítání padlých.

Vojenská metaforika se začala v lékařství široce používat v osmdesátých letech minulého století, když byly objeveny bakterie jako původci chorob. Právě u nich se začalo hovořit o „invazi“ nebo „infiltraci“. Terminologie připomínající válku a obléhání se však dnes u rakoviny stala pozoruhodně doslovnou a autoritativní. Je tak popisován nejen klinický průběh choroby a její léčení; i choroba sama je vnímána jako nepřítel, proti němuž celá společnost vede válku. V poslední době se boj proti rakovině začíná jevit spíše jako válka koloniální a vyžaduje také podobně obrovské sumy peněz ze státního rozpočtu. V desetiletí, v němž se koloniálními válkami příliš nevedlo, se tato militarizovaná rétorika zřejmě obrací proti těm, kdo ji používají. Přes významné pokroky chemoterapie a imunoterapie, k nimž došlo od roku 1970, roste mezi lékaři pesimismus, pokud jde o účinnost léčby. Váleční reportéři z „války proti rakovině“ často varují veřejnost, aby rozlišovala mezi oficiálními verzemi a krutou realitou. Pravidelná vyhlášení Americké společnosti pro léčbu rakoviny, že rakovina je vyléčitelná a bylo dosaženo pokroku, označil před několika lety jeden novinář za období „oficiálního optimismu za vietnamské války předtím, než se skutečnost definitivně provalila“.

Být skeptický k rétorice, kterou bývá rakovina obestřena, je však něco zcela jiného než podporovat mnoho neinformovaných lékařů, kteří tvrdí, že nedošlo k žádnému významnému pokroku v léčbě a rakovi-

na ve skutečnosti není vyléčitelná. Na jedné straně jsou plané sliby amerických společností pro boj s rakovinou, neúnavně ohlašujících, že vítězství je na dosah ruky; na straně druhé profesionální pesimismus velkého počtu onkologů, kteří hovoří jako vyčerpaní důstojníci vězící až po krk v nekonečné koloniální válce. Oba tyto zkreslené postoje ovšem vycházejí ze stejného vojenského slovníku.

Na stylizaci obrazu rakoviny do efektnější válečné podoby navazují další zkreslení. Zatímco tuberkulóza byla zobrazována jako něco, co produhovňuje lidské vědomí, je rakovina vnímána jako nemyslicí Něco, jež vědomí potlačuje nebo vymazává. U tuberkulózy strahuje člověk sám sebe, rozpouští se až na jádro své bytosti, své pravé „já“; u rakoviny dochází k množení neinteligentních (primitivních, embryonálních, atavistických) buněk a namísto „já“ přichází „ne-já“. Imunologové hodnotí rakovinné buňky jako cizí, tělu nepříslušející.

Stojí za zmínku, že Reich, jenž přispěl více než kdo jiný k rozšíření psychologické teorie rakoviny, našel cosi podobného rakovině také v biosféře:

V atmosféře existuje smrtící energie, kterou lze prokázat na přístrojích, jako je Geigerův počítač. Je to něco jako bažina... Stojatá, mrtvá voda, která neteče, nemá výměnu látek. Také rakovina je způsobena stagnací proudu životní energie organismu.

Reichův jazyk má svou vlastní nenapodobitelnou logiku. A protože jsou jeho metaforické obraty stále více přijímány, je i rakovina stále častěji vnímána jako to, za co ji považoval on: jako kosmická choroba, symbol všech destruktivních, cizorodých sil, jež se mohou v organismu usídlit.

Zatímco tuberkulóza byla chorobou nemocného „já“,

je rakovina chorobou cizího původu. Postupuje podle vědecko-fantastického scénáře: dochází k invazi buněk, považovaných za „vetřelce“ či „mutanty“, které jsou silnější než buňky normální. Jedním ze základních motivů vědecko-fantastické literatury je mutace, ať už způsobená z kosmu, anebo náhodně vzniklá na Zemi. Rakovinu lze popsat jako vítěznou mutaci a právě tento obraz dnes bývá s rakovinou nejčastěji spojován. Rysy science-fiction má i sama Reichova teorie psychologického vzniku rakoviny, vycházející z představy potlačené energie, která se obrací proti vlastnímu tělu, protože se nemůže projevit navenek, a přivádí jeho buňky k šílenství. Reichova smrt ve vzduchu – zhoubná energie změřitelná na Geigerově počítací – podobně ukazuje, do jaké míry je obraz rakoviny v science-fiction (obraz choroby způsobené i léčené smrtícím zářením) ozvěnou takové kolektivní noční můry. Původní obavy z radioaktivního záření se týkaly dědičného postižení příštích generací. Brzy však ustoupily jiným obavám, když začaly statistiky u těch, kdo přežili Hirošimu a Nagasaki, a u jejich potomků ukazovat mnohem vyšší výskyt rakoviny.

Rakovina je metaforickým vyjádřením toho, co je nejstrašlivějším projevem energie; takové energie, jež uštěďruje nejhorší ránu přirozenému řádu věcí. V jedné vědecko-fantastické povídce Tommasa Landolfiho se vesmírná loď nazývá „Královna rakoviny“. (I kdyby se byla udržela v celém rozsahu metaforika tuberkulózy, stěží by se našel autor, jenž by si dokázal představit neohroženou loď s názvem „Královna souchotin“.) Není-li rakovina vysvětlována jako něco psychologicky podmíněného, vycházejícího ze skrytých míst osobnosti, je pro změnu umocňována a stává se metaforickým zobrazením největšího nepřítel, nejbližšího cíle. Nepřekvapuje proto, že se Kennedyho slibu dosáhnout přistání na Měsíci chtěl Nixon vyrovnat

slíby „vítězství“ nad rakovinou. Oba tyto záměry měly vědecko-fantastický rozměr. Ekvivalentem zákonů ustavujících vesmírný program byl zákon o rakovině (National Cancer Act) z roku 1971. Vůbec se v něm nehovořilo o dosažitelných rozhodnutích, která mohla omezit průmyslové znečištění, ale jen o velkém cíli – nalezení léčby.

Tuberkulóza byla chorobou sloužící romantickému pohledu na svět. Rakovina je dnes ve službách povrchně zjednodušeného světónázoru, jenž může přerůst v paranoii. Často je vnímána jako určitá forma posedlosti démony; vždyť zhoubné nádory označujeme jako maligní, tj. doslova „zlovolné“, kdežto nezhoubné jako benigní, tj. „laskavé“. Mnozí postižení jsou natolik zděšení, že vyhledávají všelijaké léčitele, aby podstoupili něco na způsob vymítání ďábla. Hlavní organizovaná podpora nebezpečných „všeléků“ jako laetrile přichází od krajně pravicových skupin, pro jejichž paranoidní politické představy je zázračná léčba rakoviny právě takovým přínosem jako víra v UFO. (Extremistická Společnost Johna Birche uvedla na trh 45-minutový film nazvaný *Svět bez rakoviny*.) Pro vzdělanější publikum ztělesňuje rakovina vzpouru zraňovaného životního prostředí, přírodu, která se mstí krutému technokratickému světu. Falešné naděje i zbytečné obavy jsou vyvolávány hrubými odhady, určenými široké veřejnosti a vydávanými za statistiky: například že 90 procent případů rakoviny je způsobeno „vlivem životního prostředí“ nebo že nevhodná strava a kouření samy o sobě zodpovídají za 75 procent všech úmrtí na rakovinu. Jde ovšem o pouhou hru s čísly, neboť si lze jen těžko představit, jak by se dala obhájit tvrzení o „všech případech rakoviny“ nebo „všech úmrtích na rakovinu“. K tomu přistupuje rostoucí řada běžných produktů naší civilizace, o nichž se zjistilo, že působí rakovinu: cigarety, barviva, slanina, sacharin, drůbež

krmená hormony, pesticidy, uhlí s nízkým obsahem síry... I rentgenové záření, které má rakovinu léčit, ji může vyvolat; a stejný účinek může mít záření z televize, mikrovlnné trouby a fluoreskujících ciferníků. Něco nevinného či zcela triviálního, co děláme dnes, může v budoucnu – podobně jako u syfilidy – přinést tragické následky. Je rovněž známo, že u dělníků pracujících v mnoha průmyslových výrobcích se rakovina vyskytuje častěji. Přestože dosud nemáme přesný kauzální výklad toho, co se za těmito statistikami skrývá, zdá se, že mnoha případům rakoviny by se dalo zabránit. Rakovina ovšem není prostě chorobou přicházející s nástupem průmyslové revoluce (existovala i v Arkádii), a už vůbec není pouhým hříchem kapitalismu (Rusové navzdory své menší průmyslové kapacitě znečišťují životní prostředí více než my). Dnešní rozšířený pohled na rakovinu jako na chorobu průmyslové civilizace je vědecky stejně málo oprávněný jako fantazírování krajní pravice o „světě bez rakoviny“ (podobném světu bez podvrtných žívlů). Jedno i druhé vychází z mylného názoru, že rakovina je specificky „moderní“ chorobou.

Středověká zkušenost s morem byla pevně spjata s představami mravního znesvěcení, což vedlo postiženou komunitu k tomu, že vždy hledala viníka mimo své řady. (Za velkého moru v letech 1347–48 docházelo po celé Evropě v bezprecedentním měřítku k masakrům Židů, dokud epidemie neustoupila.) U chorob moderní doby nelze tak snadno najít viníka v někom jiném, než je sám postižený. Přes všechnu individualizaci však i tyto nemoci přejímají některé metafory typické pro choroby epidemické. (Choroby chápané jako prosté infekční epidemie už jako metafory ztrácejí význam, což dokládá téměř úplné historické zapomení, v němž se ocitla pandemie chřipky z let 1918–19, přestože zahubila více lidí než čtyři roky první světové

války.) V současné době je tvrzení, že rakovina je způsobena „vlivem životního prostředí“, právě takovým klišé, jakým bylo – a zůstává – tvrzení, že je způsobena nezvládnutím emocí. I tuberkulóza byla spojována se znečištěním (Florence Nightingaleová se domnívala, že je „důsledkem zkaženého vzduchu v příbytcích“), a rakovina je dnes považována za chorobu pramenící ze znečištění celého světa. Tuberkulóza byla označována za „bílý mor“, a když lidé začali vnímat znečištění životního prostředí, objevily se výrazy jako „epidemie“ či „morová rána“ rakoviny.

Kapitola devátá

Choroby sloužily odedávna jako metafory, jež měly dát větší názornost obviněním, že společnost je zkažená nebo nespravedlivá. Tradiční metafory nemoci jsou v podstatě jen silnými slovy; ve srovnání s moderními je lze považovat za vcelku bezobsažné. Shakespeare používá mnoho variací jediné standardní formy metafory, choroby postihující politický život, ale vůbec nerozlišuje mezi nakažlivou nemocí, hnisající ránou, hlízou, vředem a tím, co bychom my nazvali nádorem. Má-li nemoc sloužit jako invektiva, dělí se jen do dvou typů: buď je bolestivá, ale léčitelná, anebo může být smrtící. Jednotlivé choroby slouží jen jako příklady nemoci obecně; žádná z nich nemá svou vlastní nezaměnitelnou logiku. Obraz choroby je používán k vyjádření obav o společenský řád, přičemž o zdraví se předpokládá, že je všem dobře známé. Takové metafory mají ještě daleko k moderním představám konkrétní mocné choroby, u nichž jde o definici zdraví jako takového.

Konkrétní mocné choroby jako tuberkulóza nebo rakovina se dají v polemice využít cíleněji – k navržení nových, kritických standardů individuálního zdraví a k vyjádření pocitu nespokojenosti se společností jako takovou. Už tomu není jako u alžbětinských metafor, stěžujících si na nějakou všeobecnou pohromu, která se ve svých důsledcích dotýká jedinců; moderní metafory vypovídají o hlubokém nesouladu mezi je-

dincem a společností, která je vnímána jako jeho protihráč. Nemoc použitá v metaforickém smyslu neukazuje společnost jako něco, co ztrácí rovnováhu, ale jako něco úkorného, zlovolného. Běžně se takto objevuje v romantické rétorice, jež staví srdce proti rozumu, cit proti intelektu, přírodu proti vyumělkovanosti, venkov proti městu.

Když se na počátku devatenáctého století objevilo cestování za lepším podnebím jako metoda léčby tuberkulózy, byla navrhována velmi protichůdná řešení: jižní země, hory, pouště, ostrovy. Při vši rozdílnosti měla ovšem jedno společné – rozchod s městem. Jakmile Alfredo v *Traviatě* získá lásku své Violetty, odveze ji z nezdravé a záludné Paříže na nezkažený venkov, a ona se okamžitě uzdraví. A když se ona vzdává svého štěstí, opouští venkov a vrací se do města; tím je její osud zpečetěn, její tuberkulóza propuká nanovo a ona umírá.

Metafora rakoviny dále rozvíjí téma odporu k městu. Dříve než bylo město shledáno doslova rakovino-tvorným (kancerogenním) prostředím, bylo samo označováno jako rakovinný nádor – jako místo postižené abnormálním, nepřirozeným růstem. Když Frank Lloyd Wright v knize *Živoucí město* (1958) srovnával město dřívější doby a jeho zdravý organismus („tehdy město nebyvalo zhoubné“) s městem moderním, napsal: „Podíváme-li se na typický plán kteréhokoli současného velkoměsta, máme pocit, že vidíme řez vazivovým nádorem.“*

V průběhu devatenáctého století se metafory nemoci postupně stávají agresivnějšími, demagogičtějšími

* Sociolog Herbert Gans mě upozornil na úlohu tuberkulózy a domnělého i reálného ohrožení touto chorobou při velkých asanacích a výstavbě nových modelových čtvrtí na přelomu století, kdy převládal názor, že chudinské čtvrti jsou „zdrojem“ tuberkulózy. Kolem padesátých let nastal v urbanistickém vyjadřování posun od

a nesmyslnějšími. Objevuje se rostoucí sklon označovat za chorobu cokoli, s čím chce autor vyjádřit nesouhlas. Ačkoli o nemoci lze říci, že k přírodě patří právě tak jako zdraví, stává se v tomto období synonymem všeho toho, co je „nepřirozené“. Victor Hugo v *Bídnicích* píše:

Mnišství, jaké bývalo ve Španělech a jaké je posud v Tibetu, znamenalo pro lidskou civilizaci jakousi tuberkulózu. Ničí životy. Docela prostě vylidňuje, protože mnišství je kastrace. Bylo bičem Evropy.*

Bichat v roce 1800 definoval život jako „soubor funkcí, jež vzdorují smrti“. Tento kontrast mezi životem a smrtí byl posléze přenesen na kontrast mezi životem a nemocí. Nemoc (ztotožňovaná se smrtí) je to, co stojí proti životu.

Gramsci v roce 1916 kritizoval v „Socialismu a kultuře“

zvyk domnívat se, že kultura spočívá v encyklopedických znalostech... Tato forma kultury vedla pouze k tomu vybledlému, krátkodechému intelektuálistu... z něhož se zrodil celý dav mluvků a snílků, kteří jsou zdravému společenskému životu nebezpečnější než bacily tuberkulózy nebo syfilidy kráse a zdraví lidského těla...

tuberkulózy k rakovině. Slovo „blight“ označuje sněť či hnilobu, ale i rozpad městských částí (prakticky jako synonymum staršího slova „slum“, chudinská čtvrť), jež bývá líčen jako plíživě se šířící rakovina. Je-li k označení procesu stěhování barevných a chudých obyvatel do středostavovských čtvrtí používán termín „invaze“, jde o metaforu převzatou nejen z vojenské terminologie, ale i z obrátů užívaných v souvislosti s rakovinou: tyto způsoby vyjadřování se vzájemně překrývají.

* Upravený překlad Zdeňky Pavlouskové.

V roce 1919 vzdal Mandelštam hold Pasternakovi následujícími slovy:

Číst Pasternakovy verše znamená pročistit si hrdlo, posílit dech a rozepnout hrud; taková poezie je za jisté zdravá, je lékem proti tuberkulóze. Není v současné době zdravější poezie. Je to jako napít se kumysu po americkém mléku z plechovky.

A když Marinetti v roce 1920 odsuzoval komunismus, prohlásil:

Komunismus je běsnění byrokratické rakoviny, která lidstvo odpradávná užírá. Je to rakovina německá, produkt typického německého plánovačství. Veškeré pedantické plánovačství jde proti člověku...

Předchůdce italského fašismu tu napadá komunismus za tutéž špatnost, kterou budoucí zakladatel italské komunistické strany Gramsci vytýká jisté buržoazní představě kultury („je vskutku škodlivá, zvláště pak pro proletariát“) – umělost, pedantismus, rigidnost, neživotnost. Jak tuberkulóza, tak rakovina bývaly často používány k odsouzení represivních praktik a názorů; za represivní bylo přitom považováno takové prostředí, které člověku bere buď sílu (jako tuberkulóza), nebo tvárnost a spontánnost (rakovina). Moderní metafory nemoci konkretizují ideál společenského zdraví, analogického zdraví tělesnému, a ten může být právě tak dobře apolitický, jako může být voláním po novém politickém řádu.

Otázka řádu je tím, co politickou filozofii zajímá nejdéle, a pokud můžeme *polis* přirovnat k organismu, lze také společenské nepokoje přirovnat k cho-

robám. Klasické formulace této analogie, od Platona až k Hobbesovi, vycházejí z neméně klasické lékařské (a politické) představy rovnováhy. Nemoc je důsledkem nerovnováhy. Cílem léčby je obnovení náležité rovnováhy – v politickém smyslu pak náležité hierarchie. Prognóza je vždy v zásadě optimistická. Ze samotné definice společnosti vyplývá, že nemůže nikdy onemocnět chorobou smrtelnou.

Když obraz nemoci používá Machiavelli, vychází z předpokladu, že se choroba dá vyléčit. Souchotiny, napsal,

se totiž v zárodku snadno léčí, ale nesnadno zjišťují, kdežto později, jestliže nebyly hned na začátku rozpoznány a léčeny, snadno je lze zjistit, ale nesnadno léčit. Bývá tomu tak i ve státních záležitostech: postřehneme-li včas (což je dáno jen prozíravým lidem) neduhy, klíčící v zemi, brzy je vyhojíme. Zůstanou-li však nepovšimnuty a rozmohou se tak, že bijí do očí všem, není už proti nim léku.*

Machiavelli léčí tuberkulózu jako nemoc, jejíž postup se dá zastavit, je-li odhalena v raném stadiu (dokud jsou její příznaky stěží rozpoznatelné). Při náležité předvídavosti lze průběh choroby zvrátit, což platí i o poruchách v politické sféře. Machiavelliho přirovnání k nemoci se netýká ani tak společnosti jako státnického umění, jemuž přisuzuje terapeutickou úlohu; podobně, jako je třeba být ve střehu, abychom se ubránili těžkým chorobám, potřebujeme předvídavost, abychom čelili společenským krizím. Jeho metafora se týká předvídavosti, ke které vyzývá.

* Překlad Adolfa Felixe.

Ve slavné tradici politické filozofie se objevuje analogie nemoci a společenských nepokojů jako výzva panovníkům, aby prosazovali rozumnější politiku. „Nic z toho, co učiní smrtelníci, sice nemůže být nesmrtelné,“ napsal Hobbes,

ale kdyby lidé používali svůj rozum tak, jak předstírají, že činí, mohli by své státy přinejmenším uchránit od toho, aby podlehly vnitřním chorobám... Proto dojde-li k jejich rozpadu bez vnějšího násilí, leč z vnitřního rozvratu, není chyba v lidech, z nichž se státy skládají, ale v těch, jimiž jsou vytvořeny a řízeny.

Hobbesův pohled nepřipouští žádný fatalismus. Vládcové mají odpovědnost a schopnost společenským nepokojům předcházet (rozumným jednáním). Jedinou „přirozenou“ smrtí společnosti či instituce je podle Hobbese vražda, vnější násilí. Podlehnu-li vnitřnímu rozvratu, který je přirovnáván k chorobám, je to vlastně sebevražda; je to akt vůle, či spíše její selhání (tj. selhání rozumu).

Metafora choroby byla použita v politické filozofii k tomu, aby podepřela volání po rozumném jednání. Machiavelli a Hobbes se soustředili na jednu součást lékařské moudrosti – na to, jak důležité je zastavit postup vážné choroby co nejdříve, dokud se dá poměrně snadno zvládnout. Pomocí lékařské metafory mohli být ovšem panovníci přesvědčováni i o potřebě jiného typu předvídavosti. V roce 1708 napsal lord Shaftesbury:

U člověka existují určité šťávy, které se nutně musí projevit. Lidská duše i tělo jsou přirozeně náchylné k neklidu... právě tak, jako se v krvi vyskytuje zvláštní kvašení, jež se čas od času musí z některých těl náhle uvolnit... Kdyby se lékaři snažili zcela utlumit tato tělesná kvašení, potlačit šťávy, jež

se projevují těmito výlevy, mohli by namísto vyléčení zplodit třeba i morovou ránu, změnit jarní únavu či podzimní přesycení v epidemii zhoubné horečky. Právě tak jsou v politice špatnými lékaři ti, kdo by se chtěli za každou cenu věnovat těmto duševním výlevům; kdo by pod lsbivou záminkou, že chtějí odstranit účinky pověr či zachránit duše před nákazou přílišného nadšení, potlačovali všechnu přirozenost, čímž by změnili pár neškodných nežitů v zánět a smrtící snět.

Shaftesbury chce říci, že je racionální tolerovat jistou míru iracionality („pověr“, „nadšení“) a že přísná represivní opatření takový neduh spíše zhorší než vyléčí, mohou z nepatrné věci udělat katastrofu. Politický život by neměl trpět nadužíváním léků; každá porucha léčbu nevyžaduje.

Machiavelli apeluje na předvídavost, Hobbes na rozum, Shaftesbury na toleranci; všichni tři používají lékařské analogie k tomu, aby ukázali, jak může vhodně uplatňované státnické umění předcházet smrtelným poruchám. Vycházejí z toho, že společnost je v podstatě zdravá a nemoc (neklid) lze v zásadě vždy zvládnout.

V moderní době vychází příměr k chorobě v politické rétorice z jiných, agresivnějších východisek. Moderní idea revoluce, založená na hodnocení stávající politické situace jako naprosto nepřijatelné, vedla ke zhroucení původního optimistického užití lékařských metafor. John Adams napsal v prosinci 1772 ve svém deníku:

Perspektiva přede mnou... je velice pochmurná. Má země je v hlubokých nesnázích a má jen málo důvodů k nadějším. Většina lidu se zdá být zápasem vyčerpána; prodejnost, podlézavost a zkaženost jej užirají a šíří se jako rakovina.

Stalo se běžným definovat politické události jako bezprecedentní a radikální změny; společenské nepokoje a války začaly být posléze chápány jako skutečné revoluce. Stěží nás může překvapit, že se metafory nemoci v moderním slova smyslu plně prosadily až s Francouzskou revolucí, ne s americkou – zvláště pak v reakcích konzervativců na události ve Francii. Edmund Burke ve svých *Úvahách o revoluci ve Francii* (1790) zdůraznil její zcela nový charakter, odlišný od všech dřívějších válek a nepokojů. Dříve, ať už šlo o sebevětší pohromu, „orgány... státu, jakkoli otrěsené, přetrvávaly“. Zato nyní – obrací se na Francouze – „ve vašich nynějších zmatcích bylo postiženo i zřídlo života samého, jako by jej zasáhla obrna“.

Klasické teorie o lidské společnosti, *polis*, stihl nakonec stejný osud jako antickou teorií čtyř tělesných šťáv; moderním politickým představám odpovídá moderní představa choroby. Choroba znamená smrt. Burke použil jako příměru obrny (a „živého vředu šíravé paměti“). Brzy začal být kladen důraz na choroby, jež jsou ohavné a zhojbné. Takové nemoci nelze „lécit“ nebo „vykuryrovat“; je třeba na ně „zaútočit“. V Hugově románu *Devadesát tři* (1874) dává revoluční vůdce Gauvain, odsouzený ke gilotině, francouzské revoluci rozhřešení za všechno krveprolití včetně své vlastní nadcházející popravy,

poněvadž je to bouře. Bouře vždycky ví, co dělá... Civilizace byla stížena morem, a tento mocný víchur ji nákazy zbaví. Snad si příliš nevybírání. Může však jednat jinak? Má to těžké zametání. Chápu zuřivost větru, když se musí opírat do tak hrozně nakažlivých výparů.*

* Překlad Mileny a Josefa Tomáškových.

Není to zdaleka naposled, kdy je revoluční násilí ospravedlňováno tvrzením, že společnost trpí strašlivou, vše prostupující chorobou. V moderní politické řeči se tak melodrama choroby stává něčím, co přivolává trest; choroba už není sama trestem, ale projevem zla, jež musí být potrestáno.

Novodobá totalitní hnutí, ať už pravicová nebo levicová, měla pozoruhodný – a charakteristický – sklon používat „chorobných“ příměrů. Nacisté prohlašovali, že osoba smíšeného „rasového“ původu je jako syfilitik. Evropské židovstvo bylo opakovaně přirovnáváno k syfilidě, k rakovině, kterou je třeba vyříznout. Metafory nemoci byly základem bolševických polemik a nejnadanější z jejich autorů, Trockij, je používal velice hojně, zvláště pak po svém vyhoštění ze Sovětského svazu v roce 1929. Stalinismus označoval jako cholera, syfilidu, rakovinu.* Jestliže se v politickém vyjadřování používají jenom zhoubné choroby, dává to takovým metaforám mnohem ostřejší charakter. Přirovnat politickou událost nebo situaci k chorobě tak automaticky znamená přisoudit někomu vinu, předepsat mu trest.

* Viz Isaac Deutscher, *Zavržený prorok: Trockij 1929–1940* (1963): „Zápasíme-li s nesprávnou teorií,“ napsal Trockij (Philipu) Rahvovi [21. března 1938], „používáme jiných prostředků, než když čelíme epidemii cholery. Stalin má daleko blíže k choleře než k nesprávné teorii. Náš zápas musí být úporný, krutý a nemilosrdný. Určitý >fanatismus< je zdraví prospěšný.“ A jinde: „Trockij hovořil o ‚syfilidě stalinismu‘ nebo o ‚rakovině, jež musí být z dělnického hnutí vypálena rozžhaveným železem‘.“

V této souvislosti je zajímavé, že v Solženicynově *Rakovině* nenacházíme prakticky žádné použití rakoviny jako metafory stalinismu nebo čehokoli jiného. Solženicyn nelhal, když v roce 1967 – ve snaze dosáhnout otištění svého románu v Sovětském svazu – říkal předsednictvu Svazu spisovatelů, že jeho titul „není žádným symbolem“, jak mu bylo předhazováno, a že „tématem knihy je rakovina jako taková“.

Platí to zejména tehdy, je-li použito příměru k rakovině. Znamená to především, že daná událost nebo situace je bezmezná a nenapravitelně zlá, a úžasně to umocňuje nápor argumentace. Hitler ve své první politické polemice, antisemitském výpadu napsaném v roce 1919, obvinil Židy z rozpoutání „rasové tuberkulózy národů“.* Tuberkulóza si tehdy dosud udržovala své renomé jako předurčená a provinilá choroba devatenáctého století. (Vzpomeňme si na Hugovo přirovnání mnišského života k tuberkulóze.) Rétorika nacistů se však rychle modernizovala, mimo jiné i proto, že se jim jako symbol daleko více hodila rakovina. Jak ve třicátých letech tvrdili v mnoha projevech o „židovském problému“, při léčbě rakoviny je třeba vést řez hluboko do zdravé tkáně, jež nádor obklopuje. Představa rakoviny nacistům implikovala nutnost „radikální“ léčby, na rozdíl od „pozvolné“ léčby vhodné pro tuberkulózu; nikoli sanatoria (vyhoštění do exilu), ale chirurgické řešení (plynové komory, krematoria). Židé byli také ztotožňováni s městským životem, jehož byli symbolem; nacistická rétorika tu opakovala všechna romantická klišé o městě jako oslabujícím, jednostranně rozumovém, mravně narušeném, nezdravém prostředí.

Pokud nějaký jev označíme jako rakovinu, vyzýváme tím k násilí. Použití slova „rakovina“ v politické

* „[Židova] moc je mocí peněz, jež ve formě úroků v jeho rukou samovolně a nezadržitelně narůstají, čímž vnucují národům to nejnebezpečnější jho... Všechno, co nutí člověka toužit po věcech vyšších, ať už jde o náboženství, socialismus nebo demokracii, je pro Žida pouze prostředkem k danému cíli, uspokojení touhy po penězích a nadvládě. Jeho činnost vede k rasové tuberkulóze národů...“ Pro Julia Langbeina, předchůdce nacistické ideologie z konce devatenáctého století, byli Židé „pouhá epidemie moru a cholery“. V Hitlerově obrazu tuberkulózy je však už něco, co se dá snadno přenést na rakovinu, totiž představa, že židovská moc „samovolně a nezadržitelně narůstá“.

rétorice vede k fatalismu a ospravedlňuje použití „drastických“ opatření; současně posiluje i široce rozšířenou představu, že tato choroba je vždy smrtelná. Přirovnání k chorobám není nikdy nevinnou záležitostí; pokud však jde o rakovinu, lze říci, že implicitně směřuje ke genocidě. Zdá se, že na metaforu tohoto druhu nemá monopol žádný konkrétní politický směr. Trockij nazýval stalinismus rakovinou marxismu; v Číně byl „gang čtyř“ označen mimo jiné za „rakovinu Číny“. John Dean vysvětloval Watergate Nixonovi takto: „Máme v sobě rakovinu – je blízko prezidentskému úřadu – a roste.“ Standardní metaforou arabské propagandy, kterou Izraelci už dvacet let slyší denně v rádiu, je přirovnání Izraele k „rakovině v srdci arabského světa“ nebo „rakovině Středního východu“; zatímco důstojník libanonských pravicově křesťanských sil označil palestinský uprchlický tábor Tal Zaatar, na který v roce 1976 útočil, za „rakovinu v těle Libanonu“. Pro ty, kdo chtějí vyjádřit své pobouření, je zřejmě těžké takovým přirovnáním odolat. Neal Ascherson v roce 1969 napsal, že proces se Slánským „byl – a zůstává – velkým zhoubným nádorem v těle československého státu a národa“; Simon Leys v *Čínských stínech* hovoří o „rakovině maoismu, jež užírá tvář Číny“; D. H. Lawrence nazval masturbaci „nejhlubší a nejnebezpečnější rakovinou naší civilizace“; a já sama jsem kdysi v zoufalství nad americkou válkou ve Vietnamu napsala, že „bílá rasa je rakovinou lidských dějin“.

Jak však uplatňovat přísnou morálku ve druhé polovině dvacátého století? Jak, když je tolik toho, co vyžaduje přísnost; a když sice vnímáme pocit zla, ale ztratili jsme náboženský či filozofický jazyk, jímž bychom o zlu mohli rozumně hovořit? Snažíme se pochopit „zásadní“ či „absolutní“ zlo a hledáme přitom vhodné metafory. Všechna novodobá přirovnání k nemo-

cem jsou však laciná. Navíc těm, kdo takovou chorobou skutečně trpí, nijak neprospívá, když neustále slyší někoho používat její název jako symbol špatnosti. Historické události či problémy mají ve skutečnosti pramálo společného s chorobami. A přirovnání k rakovině je obzvláště primitivní: je vždy výzvou k simplifikaci něčeho složitého, k pokryteckému moralizování, ne-li přímo k fanatismu.

Instruktivní je v této souvislosti srovnání symbolické úlohy rakoviny a gangrény. Ta má některé metaforické vlastnosti shodné s rakovinou – začíná z ničeho, šíří se, je odpudivá – a zdálo by se, že splňuje všechny předpoklady, které by si autoři polemik mohli přát. V jedné významné politické polemice, jež se týkala mučení prováděného v padesátých letech Francouzi v Alžírsku, byla také použita: slavná kniha odhalující toto mučení vyšla pod názvem *Gangréna*. Přesto je však mezi metaforickým použitím rakoviny a gangrény velký rozdíl. Za prvé, u gangrény je jasná příčina, která je vnější (někdy stačí škrábnutí), zatímco rakovina je považována za záhadnou, za chorobu s mnoha příčinami, vnitřními právě tak jako vnějšími. Za druhé, gangréna není tak všeobjímající katastrofou. Vede často k amputaci, ale méně často k smrti; o rakovině se předpokládá, že ve většině případů končí smrtí. Nejradikálnější z těchto metafor proto zůstává rakovina, a ne gangréna, ba dokonce ani mor – navzdory pozoruhodným snahám tak rozdílných autorů, jako byli Artaud, Reich a Camus, o jeho uplatnění jako metafory pro to, co je strašné a zničující. A právě proto, že je tak radikální, je také velice tendenční; je vhodnou metaforou pro paranoiky, pro ty, kdo cítí potřebu učinit každý zápas křížovým tažením, pro fatalisty (rakovina = smrt) a pro ty, kdo podléhají historickému revolučnímu optimismu (tj. představě, že na místě jsou jen ty nejradikálnější

změny). Dokud budou popis a léčba rakoviny spojeny s tolika militaristickými hyperbolami, zůstane její metaforické využití pro všechny mírumilovné jedince velmi nepřípadné.

Je ovšem pravděpodobné, že se užití jazyka v souvislosti s rakovinou v budoucnu změní. Zásadně se bude muset posunout tehdy, až této chorobě konečně porozumíme a procento uzdravení se výrazně zvýší. Mění se už dnes v souvislosti s rozvojem nových léčebných metod. Léčbu zářením stále více nahrazuje chemoterapie; už nyní je užitečnou podpůrnou léčbou imunoterapie, která zřejmě poskytne nové léčebné možnosti. V některých lékařských kruzích začalo docházet k posunu koncepce ve prospěch posilování vlastní imunologické odpovědi těla na rakovinu. K částečné demýtizaci rakoviny přispěje vývoj léčebné rétoriky od agresivních vojenských metafor k metaforám „přirozených obranných schopností“ těla (imunitní obranný systém se dá nazvat také „imunitní kompetencí“, což je výraz neobsahující už žádné odkazy na vojenskou terminologii). Pak snad bude možné srovnat něco s rakovinou, aniž by to znamenalo fatalistickou diagnózu nebo výzvu k nasazení všech prostředků do boje proti vražednému, zákeřnému nepříteli. Teprve pak možná bude mravně přijatelné použít slova „rakovina“ v metaforickém smyslu; dnes tomu tak není.

V té době však už možná nebude nikdo chtít srovnávat cokoli úděsného s rakovinou, protože zájem o tuto metaforu vzbuzuje právě skutečnost, že se týká choroby zastřené takovými nejasnostmi, choroby vyvolávající mocnou představu neodvratné zhouby. V našich názorech na rakovinu a metaforách, které jsme na ni naroubovali, se do značné míry odrážejí velké nedostatky naší kultury, náš povrchní postoj ke smrti, náš úzkostný přístup k citům, naše nezodpovědné a nemoudré reakce na skutečné „problémy růstu“, naše

neschopnost vytvořit vyspělou průmyslovou společnost schopnou náležitě regulovat spotřebu i naše oprávněné obavy ze stále násilnějšího běhu dějin. Troufám si předvídat, že metafora rakoviny se stane zastaralou mnohem dříve, než budou vyřešeny problémy, jež se v ní tak přesvědčivě odrážely.

AIDS A JEHO METAFORY

Když teď znovu pročítám esej *Nemoc jako metafora*, napadá mě:

Kapitola první

Metaforou jsem nemyslela nic víc a nic míň než nejstarší a nejvýstižnější definici, jakou znám a kterou je definice Aristotelova v jeho *Poetice* (1457 b). „Metafora,“ napsal Aristoteles, „je přenesení jména na něco jiného.“ Říci, že určitá věc je nebo připomíná něco, čím není, je myšlenkový proces starý jako filozofie i poezie a vytváří živnou půdu pro nejrůznější druhy porozumění, včetně porozumění vědeckého, i pro expresivitu. (Což jsem se pokusila dokázat tím, že jsem k polemice proti metaforám nemoci napsala před deseti lety stručnou předmluvu plnou hekticky důrazných metafor jako parodii na vymítání svodů metaforického uvažování.) Bez metafor se ovšem uvažovat nedá. Ale to neznamená, že neexistují metafory, kterým bychom se měli raději vyhýbat nebo si je odpustit. Veškeré myšlení je sice interpretací, avšak z toho nutně nevyplývá, že někdy není správné být „proti“ interpretaci.

Vezměme si například letitou metaforu, jež tak silně utvářela v tomto století politický život (a zatemňovala jeho pochopení), totiž tu, která rozděluje a polarizuje postoje a sociální hnutí podle jejich vztahu k „le-

vici" a „pravici“. Vznik těchto termínů se obvykle přičítá Francouzské revoluci, kdy podle zasedacího pořádku Národního shromáždění v roce 1789 republikáni a radikálové seděli po levici předsedajícího a monarchisté s konzervativci po jeho pravici. Avšak podivuhodná dlouhověkost této metafory nemůže vyplývat pouze z historické paměti samé. Zdá se pravděpodobnější, že se pro vyjádření sociálních konfliktů až dodnes vytrvale udržuje v politických debatách díky přílehlivosti moderních dlouhodobých metaforických představ spojených s orientací lidského těla v prostoru – vlevo a vpravo, nahoře a dole, vpředu a vzadu. Takové použití metafor dodává skutečně cosi nového trvalému popisování společnosti jako jakéhosi těla, ukázněného těla ovládaného „hlavou“. To je dominantní metafora politiky už od dob Platonových a Aristotelových, snad proto, že se dala prakticky využít pro obhajobu represí. Ještě víc než přirovnávání společnosti k rodině vede její přirovnávání k lidskému tělu k tomu, že autoritativní řád vypadá jako cosi nevyhnutelného, nezměnitelného.

U Rudolfa Virchowa, zakladatele buněčné patologie, najdeme jeden ze vzácných vědecky významných příkladů opačného postupu, když při výkladu o těle používá politické metafory. Při sporech biologů v padesátých letech devatenáctého století považoval Virchow za praktické podložit svou teorii buňky jako základní jednotky života metaforou liberálního státu. Ať je struktura organismů sebesložitější, jsou v prvé řadě prostě „mnohobuněčné“ – jakoby mnohoobčanské; tělo je „republika“ nebo „sjednocená říše“. Mezi vědci-rétory byl Virchow nekonformní individualista, do jisté míry i pro političnost svých metafor, které jsou z hlediska poloviny devatenáctého století protiautoritářské. Avšak přirovnávat tělo ke společnosti, ať už liberální nebo ne, je méně běžné než přirovnávat je k ji-

ným složitým integrovaným systémům, jako je například stroj nebo hospodářský podnik.

V počátcích západního lékařství v Řecku se významné metafory pro jednotu těla přebíraly z umění. Jednu z takových metafor, harmonii, si o několik století později vzal na mušku Lucretius, když namítal, že nemůže vystihnout fakt, že se tělo skládá z důležitých a méně důležitých orgánů, ani materiální podstatu těla, to znamená smrt. Toto jsou závěrečné verše pasáže, v níž Lucretius odmítá metaforu z oblasti hudby – nejstarší útok na metaforické uvažování o nemoci a zdraví, o jakém vím:

Ne všechny orgány, to známo jest,
jsou stejně významné a člověku
pak některé jsou darem života,
kde sídlí dech a teplá životnost.
Ty jádrem zdraví jsou. Když zradí nás,
opustí život zmírající údy.
Že duch i mysl v těle jedno jsou,
nechť muzikant si nechá slovo to,
jež z výšin Helikónu pochází
či snad je někde našel, příhodné
pro cosi v hudbě, co nemělo jména.
O *harmonii* já tu hovořím.
Ať je to, co je, zpět s tím do hudby.

De rerum natura III, 124–35

Historie metaforického uvažování o těle v této výrazně všeobecné rovině zahrnuje mnoho obrazů z jiných oborů umění a techniky, především architektury. Některé metafory nejsou popisné, jako například kazatelský a poetický obraz hlásaný svatým Pavlem, že tělo je chrám. Některé mají značnou vědeckou rezonanci, například idea těla jako továrny, obraz těla fungujícího pod firmou zdraví a těla jako pevnosti, což vyvolává představu těla ohroženého katastrofou.

Metafora pevnosti má dlouhou předvědeckou genealogii, kdy nemoc sama byla metaforou pro smrtelnost, lidskou křehkost a zranitelnost. John Donne ve svém velkém cyklu prozaických skladeb o nemoci *Modlitby při nenadálých příhodách* (1627), který psal, když se domníval, že umírá, popisuje nemoc jako nepřítele, jenž napadá a obléhá pevnost-tělo:

Zabýváme se zdravím a uvážlivě dbáme na to, co jíme a pijeme, hledáme čistý vzduch a pěstujeme pohyb, otesáváme a leštíme každý kámen, který jde na tu stavbu, a tak naše zdraví je dlouhá a pravidelná práce. Avšak kanony ve chvíli všechno zboří, všechno rozmetají, všechno zničí. Choroba, již přes veškerou snahu nezabráníme, již přes všechnu svou zvidavost nečekáme...

Některé části těla jsou choulostivější než jiné. Donne tvrdí, že mozek a játra odolají náporu „nepřirozené“ nebo „vzporné“ horečky, která „v okamžení roztrhá srdce jako mina“. V Donneových obrazech je útočnickem nemoc. Dá se říci, že moderní pojetí medicíny začíná tehdy, když se povšechné vojenské metafory specifikují, a k tomu se může dospět jenom po nástupu nového typu bádání představovaného Virchowovou buněčnou patologií a přesnějším pochopením toho, že nemoc způsobují zvláštní organismy, zjistitelné a s pomocí mikroskopu viditelné. A teprve tehdy, když byl útočník identifikován ne jako nemoc, ale jako mikroorganismy, které onu nemoc způsobují, začala být medicína opravdu účinná a vojenské metafory získaly na věrohodnosti a přesnosti. Od té doby pronikají metafory z oblasti vojenství stále více do všech aspektů popisu průběhu choroby. Nemoc se chápe jako napadení cizími organismy, a na to tělo reaguje svými vlastními vojenskými akcemi, jako je zmobilizování imunologic-

ké „obranu“, a lék je, řečeno jazykem chemoterapie, „agresivní“.

Metafory hrubšího rázu přežívají ve zdravotní výchově veřejnosti, při níž se běžně používají takové obraty, jako že nemoc napadá společnost, a snahám snížit úmrtnost následkem určité choroby se říká boj, zápas, válka. Vojenské metafory se značně rozšířily v počátečních fázích tohoto století během první světové války za kampaní, které měly lidi poučit o syfilidě, a po válce o tuberkulóze. Jedním z příkladů z kampaně proti tuberkulóze vedené ve dvacátých letech v Itálii je plakát s nápisem „*Guerra alle Mosche*“ (Válka proti mouchám), který ilustruje smrtelně nebezpečné následky chorob roznášených mouchami. Mouchy samy tu jsou zobrazeny jako nepřátelská letadla shazující smrtonosné bomby na nevinné obyvatelstvo. Na bombách jsou nápisy. Na jedné stojí „*Microbi*“, na jiné „*Germi della tisi*“, bacily tuberkulózy. Jiný nápis hlásá prostě „*Malattia*“, nemoc. Na první mouše v čele letí jako pasažér nebo pilot kostlivec v černém plášti s kápí. Na jiném plakátu s heslem „Těmito zbraněmi potřeeme tuberkulózu“ je postava smrtky přibitá ke zdi tasenými meči, z nichž každý nese nápis uvádějící jedno z opatření v boji proti tuberkulóze. Na jedné čepeli stojí „čistota“. Na jiné „slunce“. „Vzduch“. „Odpočinek“. „Vydatná strava“. „Hygiena“. (Žádná z těchto zbraní ovšem nebyla dostatečně účinná. Tuberkulóza se dá porazit – to jest vyléčit – antibiotiky, ale ta byla objevena až asi o dvacet let později ve čtyřicátých letech.)

Zatímco dříve vedl *bellum contra morbum*, válku proti nemoci, pouze lékař, nyní ji vede celá společnost. Přeměna válečnictví ve věc masové ideologické mobilizace způsobila, že představa války je užitečná jako metafora pro nejrůznější zlepšovatelské kampaně, jejichž cíle jsou formulovány jako porážka „nepřítele“. Bojovali jsme proti chudobě, dnes vedeme „válku proti

drogám“ i boj proti určitým chorobám, jako je například rakovina. V kapitalistické společnosti, kde se stále méně a stále nevěrohodněji poukazuje na etické principy a považuje se za nerozumné nepřizpůsobit své jednání vlastnímu zájmu a ziskům, je možná nadměrné užívání vojenských metafor nevyhnutelné. Vedení válek je jedna z mála činností, které lidé nemají brát „realisticky“, to znamená s ohledem na výdaje a praktický výsledek. Za totální války jsou i výdaje neomezené, nerozumné – válka se bere jako mimořádně kritický stav, kdy není žádná oběť dost velká. Avšak války proti nemocem nejsou jenom výzvami k většímu nadšení a k tomu, aby se na výzkum vynakládalo více peněz. Metafora představuje způsob nazírání na obzvláště obávané choroby, v nichž vidíme cizáky, „ty druhé“, tak jako v nepříteli v novodobé válce. A posun od démonizace nemoci k prisuzování chyby pacientovi je nevyhnutelný, i když v pacientovi vidíme oběť. Oběť předpokládá nevinnost. A nevinnost na základě neúprosné logiky, ovládající všechny termíny v příbuzenském vztahu, naznačuje vinu.

Vojenské metafory přispívají ke stigmatizaci určitých chorob a následně i nemocných. Právě objev stigmatizace lidí postižených rakovinou mě přivedl k napsání pojednání *Nemoc jako metafora*.

Když jsem před dvanácti lety sama onemocněla rakovinou, vzbuzovalo ve mně mimořádnou zuřivost – a odvádělo mou pozornost od vlastního strachu a zoufalství z neradostných předpovědí doktorů –, když jsem viděla, jak už sama pověst této nemoci přispívá k utrpení těch, kdo ji mají. Mnohé spolupacientky, s nimiž jsem mluvila během své počáteční hospitalizace, stejně jako jiné, které jsem poznala v následujících dvou a půl letech, kdy jsem ambulantně docházela na

chemoterapii do několika nemocnic ve Spojených státech a ve Francii, dávaly najevo, že mají k své nemoci odpor a že se za ni stydí. Jako by byly v zajetí fantazií o své nemoci, vůči nimž jsem já zůstala zcela imunní. Připadalo mi, že některé z těchto představ jsou pravým opakem pověr o tuberkulóze, nyní už beze zbytku vyvrácených. Jako se tuberkulóza leckdy považovala sentimentálně za umocnění osobnosti, tak se u rakoviny s iracionálním odporem předpokládalo, že člověka pokořuje. Existovaly také podobné výmysly o tom, že člověk si za svou nemoc může sám nebo že k ní měl povahové dispozice. Rakovina se chápe jako nemoc, k níž jsou mimořádně náchylní slaboši, ušlápnutí, zakřiknutí lidé – zvláště ti, kteří v sobě potlačují hněv nebo sexuální touhy, zatímco tuberkulóza se během devatenáctého a počátkem dvacátého století (vlastně až do doby, než se přišlo na to, jak ji léčit) považovala za nemoc napadající hlavně lidi mimořádně citlivé, nadané, vášnivé.

Tyto paralely – mezi mýtem o tuberkulóze, nad nějž dnes už můžeme být všichni povzneseni, a pověrami o rakovině, kterým dosud věří mnozí pacienti a jejich rodiny – mi poskytly hlavní vodítka pro knížečku, kterou jsem se rozhodla napsat o mystifikaci obklopující rakovinu. Myslela jsem, že by nebylo nijak zvlášť užitečné – a mně záleželo na tom, aby knížka užitečná byla –, kdybych vyprávěla v první osobě další příběh o tom, jak se někdo dověděl, že má rakovinu, plakal, bojoval, hledal útěchu, trpěl, sebral odvalu... , třebaže jsem ho prožila také tak. Zdálo se mi, že vyprávění nebude tak užitečné jako idea. Potěšení z vyprávění jsem hledala u jiných autorů. Z literatury se spíš vybavují příklady atraktivnější z obou nemocí, tuberkulózy, ale přece jen jsem objevila diagnózu rakoviny jako nemoci u těch, kdo ve skutečnosti nežili, v knihách, jako je Tolstého *Smrt Ivana Iljiče*, *Londýnský*

antikvář Arnolda Bennetta a Bernanosův *Deník venkovského faráře*.

A tak jsem svou knihu napsala, a napsala jsem ji velmi rychle, poháněna horlivým zápalem i úzkostí, kolik času mi ještě zbývá na život nebo na psaní. Šlo mi o to, ulehčit zbytečnému trápení – přesně jak to formuloval Nietzsche v jedné pasáži *Ranních červánků*, na kterou jsem nedávno narazila:

Přemýšlení o nemoci! – Uklidnit představivost chorého, aby se alespoň nemusel jako dosud trápit víc tím, že o své nemoci přemýšlí, než nemocí samou – to by myslím bylo něco! To by znamenalo mnoho!

Účelem mé knihy bylo uklidnit představivost, ne ji rozněcovat. Nezveličovat význam, což je tradiční snahou literatury, ale poněkud na významu ubrat; aplikovat tu donkichotskou, značně polemickou strategii „proti interpretaci“ tentokrát na skutečný svět, na lidské tělo. Šlo mi především o praktické cíle. Znovu a znovu jsem totiž bohužel pozorovala, že ty metaforické příkrasy, jež deformují postižení rakovinou, mají velmi skutečné následky: způsobují, že lidé se zdráhají vyhledat pomoc dostatečně včas nebo že se víc nesnaží zajistit si vhodné léčení. Přesvědčila jsem se, že metafory a mýty zabíjejí. (Například tím, že vyvolávají v lidech iracionální strach z účinných opatření, jako je chemoterapie, a podporují víru ve zcela neúčinné prostředky jako dietu a psychoterapii.) Chtěla jsem lidem, kteří jsou nemocní, i těm, komu na nich záleží, nabídnout nástroj k odstranění takových metafor, takových zábran. Doufala jsem, že přesvědčím ty vyděšené, kteří jsou nemocní, aby šli k lékaři nebo aby od svého neschopného doktora přešli k jinému, schopnému, který jim poskytne správnou péči. Chtěla jsem,

aby brali rakovinu čistě jako nemoc – velmi vážnou, ale pouze nemoc. Ne jako kletbu, ne jako trest, ne jako cosi trapného. Bez dalších „významů“. A ne nutně jako rozsudek smrti. (Jednou z mystifikací je, že rakovina = smrt.) *Nemoc jako metafora* není jenom polemika, je to výzva. Tvrdila jsem: Žádejte doktory, aby vám řekli pravdu; buďte informovaní, aktivní pacienti; najděte si dobré léčení, protože dobré léčení existuje (mezi značně rozšířenou neschopností). Ačkoli neexistuje jediný zázračný lék, více než polovina všech případů se dá vyléčit současnými léčebnými metodami.

Během deseti let od té doby, co jsem napsala eseje *Nemoc jako metafora* – a sama se vyléčila z rakoviny a uvedla tím v rozpaky své doktory –, se postoj k rakovině změnil. Dostat rakovinu už tolik neznamená stigma, „deformovanou identitu“ (řečeno slovy Ervinga Goffmana). Výraz rakovina se používá volněji a v nekrolozích se už o mrtvých neuvádí, že zemřeli „po dlouhé a těžké nemoci“. V Evropě a v Japonsku lékaři dosud zachovávají praxi sdělit diagnózu rakoviny nejdříve rodině a často radí, aby se pacientovi neprozrazovala, avšak američtí doktoři už od tohoto způsobu většinou upustili. Dnes je běžné oznámit pacientovi brutální pravdu. Nová otevřenost ve vztahu k rakovině souvisí se stejně povinnou otevřeností (či s nedostatkem taktu) při prezentaci diagramů týkajících se chorob tlustého střeva či urogenitálního traktu našich předních politických osobností v televizi a na titulních stranách novin – ba stále víc se v naší společnosti stává ctností hovořit o tom, co by se *nemělo* nazývat jménem. Tato změna se dá rovněž vysvětlit obavami lékařů ze soudních žalob v sudičské společnosti. A nikoli nejmenší mezi důvody, proč se dnes už nepřistupuje k rakovině s takovou fobí a tak tajnůstkářsky jako před deseti lety, je ten, že už to není nejobávanější

choroba. V posledních letech odstranilo částečně kletbu z rakoviny objevení nemoci daleko víc zatížené stigmatizací a schopností deformovat osobnost. Zdá se, že každá společnost potřebuje mít jednu chorobu, která je zosobněním zla, a obviňuje z ní její „oběti“, ovšem těžko může být posedlá více než jednou.

Kapitola druhá

Jak se dá předpokládat u nemoci, která ještě není dostatečně prozkoumána a mimořádně vzdoruje léčení, objevení takové děsivé nové choroby, nové alespoň v její epidemické formě, poskytuje široké možnosti pro její metaforizování.

Přesně vzato, AIDS – syndrom získaného selhání imunity – není vlastně vůbec pojmenování nemoci. Je to název zdravotního stavu, který může mít za následky nejrůznější choroby. Na rozdíl od syfilidy a rakoviny, jež poskytují prototypy pro většinu obrazů a metafor spojovaných s AIDS, sama definice AIDS vyžaduje přítomnost jiných nemocí, takzvaných oportunních infekcí a malignit. Avšak ačkoli v tomto smyslu není AIDS jedinou nemocí, bývá za ni běžně považován – částečně proto, že na rozdíl od rakoviny a stejně jako u syfilidy panuje přesvědčení, že má jedinou příčinu.

AIDS má podvojnou metaforickou genealogii. Jako mikroproces se popisuje jako rakovina: napadení. Jakmile se pozornost soustředí na přenos nemoci, vyvolává to starší metaforu, připomínající syfilidu: poskvrnění. (Přenáší se krví nebo pohlavními výměšky nakažených osob či kontaminovanými krevními produkty.) Vojenské metafory užívané k vystižení AIDS mají však poněkud jiné zaměření než ty, kterými se popisuje rakovina. U té se metafora jen letmo dotýká příčin (ve výzkumu rakoviny beztak dosud nejasné oblasti)

a soustřeďuje se na okamžik, kdy agresivní buňky v těle začnou mutovat, až nakonec proniknou z původního místa či orgánu ven a napadnou jiné orgány nebo systémy – dochází k vnitřnímu rozvratu. Při popisech AIDS způsobuje nemoc nepřítel, nákaza, která přichází zvenčí:

Útočník je droboučký, velikosti jen asi jedné šestnáctitisíciny špendlíkové hlavičky... Zvědové imunitního systému těla, velké buňky zvané makrofágy, zjistí přítomnost nepatrného cizince a okamžitě imunitní systém zburcuje. Ten začne mobilizovat šiky buněk, které mezi jiným vytvářejí protilátky k potlačení hrozby. Virus AIDS zarputile ignoruje mnoho krevních buněk, jež se mu staví do cesty, vyhýbá se rychle postupujícím obráncům a zaměřuje se na hlavního koordinátora imunitního systému, pomocnou buňku T...

To je jazyk politické psychózy s typickou nedůvěrou k pluralistickému světu. Obranný systém skládající se z buněk, „které mezi jiným vytvářejí protilátky k potlačení hrozby“, nemají pochopitelné šanci proti vetřelci, jenž postupuje „zarputile“. A příchůť science-fiction, příznačná už pro jazyk vyjadřující se o rakovině, je ve zprávách o AIDS – tato je z časopisu *Time* z konce roku 1986 – ještě výraznější. Infekce se v nich popisuje jako válčení na vysoké technické úrovni, na jaké nás připravují (a navykají) fantazie našich předních činitelů a videohry. Ve věku hvězdných válek a útočníků z kosmu se AIDS jeví jako ideálně pochopitelná choroba:

Na povrchu této buňky najde receptor, do něhož jeden z jeho útočných proteinů dokonale zapadne jako klíč do zámku. Virus usazený na buňce pronik-

ne její membránou a přitom se zbaví svého ochranného povlaku...

Pak se tam útočník trvale usadí, jako když se mimozemšťané zmocní cizího území, jak je to známo z vědecko-fantastických příběhů. Vlastní buňky těla se stanou samy útočnický. S pomocí enzymu, který si s sebou virus nese,

holý virus AIDS přemění svou RNA na... DNA, základní molekulu života. Tato molekula pak proniká do jádra buňky, vnikne do chromozomu a přebírá část buněčného procesu tak, že ji vede k vytváření dalších virů AIDS. Buňka, přemožená svým cizím produktem, se nakonec nadme a hyne, čímž uvolní příliv nových virů, které pak napadají další buňky...

Viry tedy napadají další buňky a přitom, jak praví metafora, „útočí na tělo celá řada číhajících chorob, které zdravý imunitní systém normálně odráží“. Sílu neporušeného těla odčerpalo pouhé množení „cizího produktu“, které následuje po zhroucení jeho imunitní obrany. „Oběť AIDS, oslabená postupně tímto náporem, nakonec umírá, někdy za několik měsíců, ale téměř vždy během několika let poté, co se objevily první příznaky.“ O těch, kteří dosud nepodlehli, se říká, že jsou „vystaveni útoku a projevují se u nich typické příznaky nemoci“, zatímco miliony druhých „jsou nositeli viru a mohou být kdykoli vystaveni konečnému masivnímu útoku“.

Rakovina způsobuje, že se buňky množí. Při AIDS buňky hynou. Ačkolí se už tento původní model AIDS (zrcadlový obraz leukémie) změnil, v popisech procesu, jakým virus koná své dílo, se nadále ozývají ohlasy představ, jak nemoc proniká do společnosti. „Virus

AIDS se skrývá v buňkách a uniká odhalení normálními testy“ oznamoval nedávno titulěk článku na první straně listu *The New York Times*, oznamujícího zjištění, že virus může celé roky „číhat“ v makrofágu – přitom ničí jeho schopnost bojovat proti nemoci, ale nezabije ho, „ani když je makrofág skoro k prasknutí nacpaný virem“, ovšem nevytváří protilátky, chemikálie, jimiž se tělo brání proti „útočícím vetřelcům“ a jejichž přítomnost byla považována za neklamný znak syndromu.* To, že virus není smrtelně nebezpečný všem buňkám, kde se usadí, jak se dnes domníváme, pouze přispívá k pověsti choroby jako lstivého a nepoznatelného nepřítel.

Napadení viry vyvolává takovou hrůzu proto, že se nákaza, a tedy i konkrétní ohrožení chápou jako trvalé. I kdyby se u nakaženého nikdy žádné příznaky nevyvinuly – to znamená, že by se infekce buď sama od sebe, nebo díky nějakému léčebnému zásahu neprojevila aktivně –, nepřítel by v těle navždycky zůstal. Má se vlastně za to, že je pouze otázkou času, než ho něco probudí („spustí“), než se objeví „výmluvné příznaky“. Podobně jako syfilis, známá generacím lékařů jako „mistr přetvářky“, i AIDS je klinická konstrukce, de-

* Širší role prisuzovaná makrofágům – „aby sloužily jako rezervoár viru AIDS, protože virus se v nich rozmnožuje, ale nezabíjí je, jako zabíjí buňky T-4“ – prý vysvětluje, proč bývá často obtížné najít infikované lymfocyty T-4 u pacientů, kteří mají protilátky proti viru a příznaky AIDS. (Stále ještě se předpokládá, že se protilátky vyvinou, jakmile se virus rozšíří do těchto „klíčových cílových“ buněk.) Doklady o současné infikované populaci buněk jsou stejně omezené či nerovnoměrné jako doklady o infekci v lidské společnosti – což je podivné vzhledem k přesvědčení, že choroba je všude a nutně se šíří. „Lékaři odhadují, že pouze jedna z milionu buněk T-4 je infikovaná, což u některých vyvolávalo otázku, kde se virus skrývá...“ V témž článku (*The New York Times* 7. června 1986) se objevuje další spekulace: „Infikované makrofágy mohou předávat viry do jiných buněk, možná dotykem s nimi.“

dukce. Nabývá identitu na základě výskytu *některých* z dlouhého a stále delšího seznamu příznaků (nikdo nemá všechno, co může AIDS být), příznaků, z nichž se usuzuje, že pacient trpí právě touto chorobou. Její konstrukce spočívá nejen v objevení AIDS jako klinického jevu, ale také ve zjištění jakési mladší formy AIDS, označované „komplex související s AIDS“ („AIDS-related complex“ /ARC/), přisuzované lidem, u nichž se ukáží brzy a často přerušované příznaky selhání imunity, jako například horečka, hubnutí, plísňové infekce a zduřelé lymfatické žlázy. AIDS je progresivní, je to nemoc času. Jakmile dojde k určitému zhuštění příznaků, může nemoc probíhat rychle a působit hrozné utrpení. Kromě nejběžnějších nemocí, které mohou pacienta postihnout (i některých dosud neobvyklých, alespoň ve smrtelné formě, jako je například vzácná rakovina kůže a vzácná forma pneumonie), se u něho může vyskytnout i spousta ochromujících, znetvořujících a pokořujících příznaků, takže je stále ochablější, bezmocnější, nedokáže se o sebe postarat a neovládá základní tělesné funkce.

V tom smyslu, že je pomalou nemocí, je AIDS podobnější syfilidě, pro kterou jsou typická „stadia“, než rakovině. I pro AIDS je příznačné, že se vyznačuje určitými „stadii“. Nejobávanější formou syfilidy je třetí stadium této choroby. To, co se nazývá AIDS, se chápe obecně jako poslední ze tří stadií, z nichž první je nákaza virem HIV (human immunodeficiency virus) a počáteční známky narušení imunitního systému, s dlouhými klidovými obdobími mezi nákazou a prvními „výmluvnými“ příznaky. (Zřejmě ne tak dlouhými jako u syfilidy, kde období latence mezi druhým a třetím stadiem choroby může trvat celá desetiletí. Stojí však za povšimnutí, že když se syfilis poprvé objevila koncem patnáctého století v Evropě v epidemické formě, měla oproti dnešku rychlý průběh, byla

silně nakažlivá a k úmrtí docházelo často už v druhém stadiu, někdy během několika měsíců či let.) Rakovina „roste“ pomalu a nepovažuje se za dlouhodobě latentní. (Přesvědčivý výklad procesu ve „stadiích“ podle všeho vždy zahrnuje představu zdržení nebo zastavení procesu, navozovanou pojmem latentnost.) I rakovina má ovšem svá „stadia“. To je základní nástroj diagnózy, který umožňuje klasifikovat ji podle „pokročilosti“ a posoudit vážnost choroby. Jde však většinou o představu prostorovou: rakovina se šíří tělem, postupuje či putuje známými cestami. Rakovina je především chorobou geografie těla; definice syfilidy a AIDS naproti tomu závisí na stanovení sledu dočasných stadií.

Syfilis je nemoc, která nemusí proběhnout celým hrůzným cyklem až do konce, k paralýze (jako u Baudelaira, Maupassanta a Julese de Goncourta). Mohla zůstat, a často také zůstávala, ve stadiu nepříjemností, pokoření (jako u Flauberta). Že je to metla, byla také fráze, jak poznamenal sám Flaubert. „SYFILIS. Postižen je jí víceméně každý,“ stojí v jednom zápise ve *Slovníku přejatých myšlenek*, jeho sbírce otrěpaných frází z doby kolem poloviny devatenáctého století. A koncem devatenáctého a počátkem dvacátého století vyvolávala syfilis v Evropě skutečně temně kladné asociace, poněvadž se spojovala se zvýšenou („horečnou“) duševní činností, podobně jako od éry romantických autorů plicní tuberkulóza se zjitřenou citovostí. Jakoby z úcty ke všem těm významným spisovatelům a umělcům, kteří končili život syfilitickou demencí, se začalo věřit, že poškození mozku neurosyfilidou může na druhou stranu vyvolávat originální myšlenky a inspirovat uměleckou tvorbu. Thomas Mann, v jehož románech najdeme celou řadu mýtů o chorobách z počátku dvacátého století, použil tuto představu syfilidy-múzy jako ústřední složku ve svém románě *Doktor Faustus*; jeho protagonista, velký hu-

dební skladatel, se dobrovolně nakazí – ďábel ho přitom ujistí, že infekce zůstane omezená na centrální nervový systém – a syfilis mu zajistí čtyřicet let jedinečné tvořivosti. E. M. Cioran vzpomíná, jak byl v pubertě koncem dvacátých let v Rumunsku posedlý závistí vůči syfilitikům, když toužil po literární slávě: představoval si, že zjistí, že se nakazil, bude za to odměněn několika lety bohaté geniální tvorby, a pak se zblázní. Tento romantizující pohled na demenci typickou pro neurosyfilidu byl předchůdcem daleko vytrvalejšího fantazírování v tomto století o tom, že duševní choroby jsou zdrojem umělecké tvůrčí potence nebo duchovní originality. Ale u AIDS – ačkoli demence je také jeho běžným pozdním příznakem – se nevytvořila žádná kompenzující mytologie a není ani pravděpodobné, že by se někdy vytvořila. AIDS, stejně jako rakovina, nepřipouští žádné romantické ani sentimentální představy, snad proto, že spojení se smrtí je tu příliš silné. Ve filmu Krzysztofa Zanussiho *Spirála* (1978), nejpravdivějším obraze hněvu na umírání, jaký znám, nemá nemoc hlavní postavy nikdy přesné označení; proto *musí* jít o rakovinu. Už po několik generací je běžnou představou smrti úmrtí na rakovinu a takovou smrt chápeme jako všeobecnou porážku. V současné době přebírá roli ničitele života a nadějí AIDS.

Kapitola třetí

V důsledku nesčetných metaforických obrazů, které ztotožnily rakovinu se zlem, mít rakovinu znamenalo pro mnohé pacienty něco ostudného, co je třeba skrývat, a také nespravedlnost, pocit, že je zradilo vlastní tělo. Proč právě já? volá postižený trpce. U AIDS se hanba spojuje s prisuzováním viny a skandál není nic nejasného. Málokdo se podivuje „proč právě já“. Většina lidí postižených AIDS mimo subsaharskou Afriku ví (nebo si to aspoň myslí), kde k němu přišla. Není to záhadná nemoc, která jako by si vybírala oběti namátkově. Dostat AIDS znamená přesně být odhalen, zatím alespoň ve většině případů, jako člen jisté „rizikové skupiny“, sdružení páriů. Nemoc odhalí identitu, která mohla zůstat utajena před sousedy, kolegy, příbuznými, známými. Potvrzuje rovněž identitu a mezi homosexuály, ve Spojených státech zpočátku nejvíce postiženou rizikovou skupinou, vytváří zvláštní komunitu. Nemocní jsou zároveň izolováni a vystaveni ústrkům a pronásledování.

O rakovině se také někdy soudí, že si ji nemocný zavinil sám, protože si počínal „nebezpečně“ – alkoholik rakovinu jícnu, kuřák rakovinu plic. Je to trest za nezdravý způsob života. (V protikladu k těm, kteří musí vykonávat nebezpečnou práci, například dělník v petrochemické továrně, který dostane rakovinu močového měchýře.) Hledají se další a další spojení

mezi základními orgány nebo soustavami a různými zvyklostmi, od kterých mají lidé upustit, například v nedávných spekulacích o souvislosti rakoviny tlustého střeva a rakoviny prsu se stravou bohatou na živočišné tuky. Avšak nezdravé návyky spojované s rakovinou a jinými chorobami – dokonce i srdeční nemoci, až dosud celkem málo kladené za vinu pacientům, se nyní často považují za následek nesprávného stravování a „životního stylu“ – vyplývají ze slabé vůle a nerozumu nebo z holdování legálním (byť velmi nebezpečným) chemikáliím. Nerozumné chování, které vede k AIDS, se považuje za cosi horšího než jenom slabá vůle. Je to požívačnost, zločinnost, závislost na nelegálních drogách a pěstování úchylného sexu.

Sexuální přenos této choroby, většinou lidí považované za pohromu, kterou si člověk přivodí sám, se posuzuje tvrději než jiné způsoby – zvláště proto, že AIDS se chápe jako nemoc nejen sexuální nezřízenosti, ale i zvrácenosti. (Myslím tu samozřejmě na Spojené státy, kde se lidem neustále připomíná, že heterosexuální přenos je zcela výjimečný a nepravděpodobný – jako by Afrika neexistovala.) Nakažlivá choroba, která se přenáší nejčastěji pohlavním stykem, nutně znamená větší nebezpečí pro lidi sexuálně aktivnější – a snadno vede k tomu, že je chápána jako trest za tuto aktivitu. Co platí o syfilidě, platí tím spíš o AIDS, poněvadž jako nebezpečnější se uvádí nejen promiskuita, ale také zvláštní sexuální „praktiky“ považované za nepřirozené. Nakazit se kvůli nějaké sexuální praktice berou lidé jako lehkomyšlnou schválnost, jaká zasluhuje větší trest. Jestliže se nakazí narkomani, kteří používají stejnou infikovanou jehlu, pohlíží se na ně, jako by páchali (nebo dokončovali) jakousi neodvratnou sebevraždu. Homosexuálové pěstující promiskuitu a oddávající se čilým sexuálním zvyklostem s iluzorními představami, podporovanými medicínskou

ideologií všemocných antibiotik, že veškeré choroby přenášené pohlavním stykem jsou poměrně neškodné, mohli být považováni za nenapravitelné hédonisty – avšak dnes už je jasné, že jejich chování nebylo o nic méně sebevražedné. Lidé jako hemofilikové a příjemci krve, které nemohou ani nejhorší škarohlídi obviňovat, že si svou nemoc zavinili sami, bývají ustrašenci stejně nemilosrdně ostrakizováni a představují možná větší hrozbu, protože na rozdíl od těch již stigmatizovaných se nedají tak snadno identifikovat.

Infekční choroby, které se nějak spojují se sexuálními nepravostmi, vždycky vyvolávají strach ze snadného nakažení a podivuhodné fantazie o přenosu nevenerickými způsoby na veřejných místech. Odstranění klik na dveřích a zavedení létacích dveří na amerických válečných lodích a vymizení plecháčků připevněných k veřejným fontánkám s pitnou vodou ve Spojených státech v prvních desetiletích tohoto století byly prvními důsledky „objevu“, že „syfilis se může přenášet nevinně“. A varování generacím dětí ze středních vrstev, aby si na veřejných záchodcích dávaly vždycky pod zadeček na sedátko papír, je další pozůstatek hrůzostrašných historek, že bacily syfilidy se přenášejí od nakažených na nevinné, které byly kdysi značně rozšířené a dosud se jim hodně věří. Všechny obávané epidemické choroby, ale zvláště ty, jež jsou spojovány se sexuální uvolněností, vedou ke starostlivému rozlišování mezi domnělými nosiči choroby (většinou tedy prakticky chudými a v Americe lidmi tmavší pleti) a těmi, kteří jsou definováni – přičemž definice razí zdravotníci a jiní byrokrati – jako „široká veřejnost“. AIDS oživil podobné fobie a obavy z nákazy touto chorobou ve verzi „široké veřejnosti“ příslušející této nemoci, tedy mezi bílými heterosexuály, kteří si nepíchají drogy ani nemají sexuální styky s narkomany. Tak jako byla syfilis nemocí oněch nebezpečných

druhých, od nichž se mohla dostat, AIDS se chápe mnohem více než předtím syfilis jako choroba postihující ty, kteří už jsou stigmatizováni. Syfilis ovšem nebyla spojována s jistou smrtí, smrtí, jež následuje po dlouhém utrpení, jak se dříve soudilo o rakovině a nyní také o AIDS.

Skutečnost, že AIDS není jediná choroba, ale syndrom skládající se ze zjevně otevřeného seznamu dílčích nemocí, které onu chorobu vytvářejí (to jest kvalifikují pacienta, že ji má), vede k tomu, že AIDS je výrazněji produktem definice nebo konstrukce než kterákoli jiná, dokonce i tak složitá a mnohotvárná choroba jako rakovina. Tvrzení, že AIDS končí bez výjimky smrtí, závisí do jisté míry na tom, jak se lékaři rozhodli AIDS definovat – a co si ponechávají v rezervě jako zřetelné rané stadium této choroby. Toto rozhodnutí pak spočívá na stejně primitivní metaforické představě „plně rozvinuté“ choroby.* V „plně rozvinuté“ formě je nemoc nevyhnutelně smrtelná. To, co

* Standardní definice rozlišuje mezi lidmi s nemocí nebo syndromem, „jež splňují kritéria pro stálé pozorování AIDS“, a podstatně větším počtem těch, kteří jsou nakaženi virem HIV a mají příznaky, ale „nesplňují empirická kritéria plně rozvinuté nemoci“. Tato konstelace znaků a příznaků v kontextu infekce HIV se označuje termínem „komplex související s AIDS“ (ARC).¹ Pak následuje povinný přehled v procentech. „Podle odhadu u přibližně 25% pacientů s ARC dojde do 3 let k plnému rozvinutí nemoci.“ Harrison: *Principy vnitřního lékařství* (Principles of Internal Medicine), 11. vydání (1987), str. 1394.

Stav označovaný jako AIDS – první vážná choroba známá pod iniciálami – nemá vlastně přirozené hranice. Je to nemoc, jejíž identita je určena pro výzkum s perspektivou zařazování do tabulek a pod dohled zdravotnických a jiných byrokratů. V lékařských učebnicích se tedy klidně klade do jedné roviny to, co je empirické, s tím, co teprve vyžaduje dlouhodobý výzkum, tedy dvě položky odvozované z docela jiných zdrojů porozumění. (O AIDS se hovoří buď jako o něčem, co splňuje „kritéria pro stálé pozorování“, anebo „empirická kritéria“: infekce HIV plus přítomnost jedné nebo více

je nezralé, musí dozrát, co teprve raší, se musí plně rozvinout – a tak botanická metafora doktorů ukazuje, že vývoj AIDS má své normy, pravidla. Netvrdím, že tato metafora vytváří klinickou koncepci, ale tvrdím, že způsobuje mnohem víc, než aby ji pouze potvrdila. Podporuje interpretaci, že jde o něco klinicky dokázaného, což zdaleka není pravda, a zatím ani nevíme, zda se to dá dokázat. Zatím je předčasné vyvozovat o nemoci identifikované teprve před sedmi lety závěry, že infekce vždycky vyvolá něco, na co se umírá, natož že každý, kdo má nemoc definovanou jako AIDS, na ni zemře. (Někteří odborníci poukázali na to, že hrozná cifra o úmrtnosti možná zachycovaly první, nejrychlejší úmrtí těch, kdo na virus reagovali nejcitlivěji – v důsledku oslabené imunity, genetických dispozic, mezi jinými možnými dalšími faktory, a ne proto, že by je zahubila důsledně smrtelná infekce.) Rozdělení nemoci do zřetelně oddělených stadií bylo nutné, aby se naplnila metafora o „plně rozvinuté“ formě. Zároveň to však poněkud oslabilo představu o nevyhnutelnosti, naznačené metaforou. Ti, kdo se chtějí rozumně podívat, zda je infekce opravdu v každém případě smrtelná, mohou použít standardní rozdělení do tří stupňů: infekce HIV, ARC a AIDS, a z toho vyvodit jednu nebo druhou možnost, anebo obě: méně katastrofickou, že *ne* každý nakažený „postoupí“ od infekce HIV dál, anebo tu horší, že to čeká každého.

V debatách o chorobě převládají určitou dobu ty katastrofičtější vyhlídky, což znamená, že se připravují změny v nomenklatuře. Mocní mužové, kteří rozhodují o tom, jak se má tato nemoc chápat, došli k názoru,

nemoci zahrnutých do seznamu, který vypracovala hlavní správa definic ve Spojených státech, federální Středisko registrace chorob v Atlantě.) Tato vyloženě stipulativní definice se svou metaforou rozvíjející se nemocí má rozhodující vliv na to, jak se nemoc chápe.

že by se už neměla pěstovat falešná těšínská jablíčka vyvozovaná z odlišných akronymů pro jednotlivá stadia choroby. (Nikdy se z nich nevyvozovalo nic víc než minimální naděje.) Nové návrhy na přepracování terminologie – například na postupné vyřazení kategorie ARC – nemění nic na tom, že nemoc prochází stadii, avšak ještě více zdůrazňují *kontinuitu* celého procesu. „Plně rozvinutá nemoc“ se teď bere víc jako nevyhnutelná skutečnost, což jen zesiluje i tak přítomný fatalismus.*

Konstrukce této nemoci závisela od počátku na představách, podle nichž se oddělovala jedna skupina lidí od druhé – nemocní od zdravých, lidé s ARC od lidí s AIDS, oni a my – a jež současně naznačovaly, že hrozí smazání těchto rozdílů. Předpovědi, jakkoli usměrňované, vždy vyznívaly fatalisticky. A tak častá prohlášení odborníků na AIDS a úředníků ze zdravotnických institucí, že lidé nakažení virem mají počítat s tím, že choroba se plně rozvine, vypadala většinou jako řečnická cvičení v manipulování s veřejným míněním, když zneklidňující zprávu rozdělovala do několika kroků. Po procentuálních odhadech, u kolika po-

* Prezidentská komise ustavená v roce 1988 doporučila, aby se u této epidemie oslabil význam termínu ARC, protože „má tendenci zatemňovat životu nebezpečné aspekty tohoto stadia nemoci“. Objevuje se rovněž určitý nátlak upustit i od termínu AIDS. Ve zprávě prezidentské komise se záměrně používá akronym HIV i pro vlastní epidemii v souvislosti s doporučeným přesunem od „monitorování nemoci“ k „monitorování infekce“. A jako jeden z důvodů se opět uvádí, že současná terminologie maskuje skutečnou vážnost hrozby. („Neustálé soustřeďování na klinické projevy AIDS místo na všechna stadia infekce HIV /tj. od počáteční infekce k plně rozvinuté formě AIDS/ vedlo bezděčně k vyvolávání klamných představ veřejnosti o rozsahu infekce v populaci...“) Zdá se pravděpodobné, že k přejmenování nemoci nakonec opravdu dojde. *Taková* změna nomenklatury by oficiálně ospravedlnila praxi zahrnovat nakažené, kteří však nemají žádné příznaky, mezi nemocné.)

stižených se do pěti let projeví příznaky klasifikující je jako nemocné AIDS, které jsou možná příliš nízké – v době, kdy píšu toto pojednání, je to 30 až 35% –, pokaždé následuje ujištění, že „většina“, a potom „pravděpodobně všichni“ nakažení nakonec onemocní. Kritické číslo tedy není procento lidí, u nichž se pravděpodobně rozvine v poměrně krátké době AIDS, ale *maximální* interval, který může uplynout mezi nákazou virem HIV (prý doživotní a nezvratnou) a prvními příznaky. S postupem let, kdy je nemoc sledována, se možný počet let mezi infekcí a onemocněním zvyšuje. Dnes, sedm let po objevení epidemie, se odhaduje na deset až patnáct let. Toto číslo, které možná nadále poroste, značně pomáhá udržovat definici AIDS jako nelítostné, bez výjimky smrtelné choroby.

Očividným důsledkem přesvědčení, že ti, kdo v sobě mají virus, nakonec onemocní, je skutečnost, že lidé s pozitivními testy jsou považováni za lidi s AIDS, u kterých se *ještě* neprojevil. Je to jenom otázka času, jako u každého rozsudku smrti. Méně očividné je, že na takto postižené se ostatní často dívají, jako by už AIDS měli. Jestliže jsou výsledky testů HIV pozitivní (což obvykle znamená, že se testovala nikoli přítomnost viru, ale protilátek na něj), stále častěji se tito lidé házejí do jednoho pytle s nemocnými. Od toho okamžiku nakažený prostě znamená nemocný. „Nakažený, nikoli však nemocný“, ten nedocenitelný výrok klinické medicíny (v těle „přechováváme“ mnoho infekcí) je nahrazován biomedicínským pojmy, které, ať už jsou jakkoli vědecky oprávněné, vedou logicky k oživování nevědeckého pošpinění, a ze spojení „nakažený, ale zdravý“ se tak stává protimluv. Být nemocný může mít v tomto novém smyslu mnoho praktických následků. Lidé přicházejí o zaměstnání, jakmile vejde ve známost, že mají testy HIV pozitivní (ačkoli ve Spojen-

ných státech není legální vyhodit někoho z toho důvodu), a není divu, že se lidé pokoušejí pozitivní výsledky tajit. Důsledky pozitivních testů HIV dopadají s ještě větší tíhou na ty vyčleněné skupiny obyvatelstva – a bude jich víc – u kterých už vláda nařídila povinné testování. Americké ministerstvo obrany oznámilo, že příslušníci armády s pozitivními testy se vyřazují „z náročných zaměstnání, která mohou vyvolávat stres“, vzhledem k důkazu, že už pouhá nákaza virem bez jakýchkoli dalších příznaků vede k drobným změnám v duševních schopnostech významné menšiny nosičů viru. (Zmíněným důkazem je nižší počet dosažených bodů v určitých neurologických testech uložených několika jedincům se zjištěnou infekcí virem HIV, což by mohlo naznačovat mentální narušení způsobené virem, ačkoli většina lékařů se domnívá, že je to krajně nepravděpodobné nebo že to mohl způsobit „hněv, deprese, strach a panika“ lidí, kteří se právě dověděli, že jsou nosiči viru HIV – což se oficiálně potvrdilo při dalším pohovoru.) A je samozřejmé, že pozitivní testy absolutně znemožňují každému imigraci do kterékoli země.

U každé dřívější epidemie infekční povahy se její rozsah hodnotil podle počtu zaznamenaných případů. Na tuto epidemii se pohlíží tak, že se v současné době skládá rovněž z tohoto počtu plus předpokládaného mnohem většího počtu lidí, kteří jsou napohled zdraví, avšak nakažení. Výpočty se neustále předělávají a stoupá nátlak, aby se takoví lidé identifikovali a označili. S nejmodernějšími biotesty je možné vytvořit novou třídu doživotních páriů, budoucích nemocných. Avšak výsledkem takového radikálního rozšíření pohledu na nemoc, umožněného triumfem moderního výzkumu, by mohl být skok zpátky do minulosti, před éru vítězných úspěchů medicíny, kdy bylo bez-

počet záhadných nemocí a postup od vážného onemocnění ke smrti se považoval za cosi normálního (a ne jako nyní za neúspěch nebo chybu medicíny, která se musí napravit). AIDS, u nějž se na lidi pohlíží jako na nemocné, ještě než onemocní; který vytváří zdánlivě nesčetné množství příznaků různých nemocí; pro nějž existují jenom utišující prostředky; a který mnohým přináší společenskou smrt, jež nastává dříve než smrt fyzická – AIDS znovu nastoluje cosi jako předmoderní pojetí nemoci, s jakým se setkáváme v *Donneových Modlitbách*, kde praví, že „každá věc, jež naruší schopnost a její funkci, je nemoc“, a ta začíná, když

jsme postiženi, přespříliš postiženi těmito obavami a podezřením a strachem z nemoci ještě dříve, než ji můžeme skutečně nazvat nemocí; nevíme jistě, zda jsme nemocni; jedna ruka se táže druhé podle tepu a oko se táže naší vlastní moči, jaký je náš stav... nemoc nás mučí a čekáme, že každou chvíli přijde utrpení...

Utrpení zasahuje do každé části těla, takže skutečné léčení je nemožné, poněvadž to, co „je pouze náhodné, pouze příznakem hlavní nemoci, je tak prudké, že lékař musí zaměřit léčbu na něj“, a ne „na léčení nemoci samé“, a má za následek opuštěnost:

Nemoc je hrozné utrpení a stejně hrozné utrpení v nemoci je samota; když nakažlivost nemoci odradí ty, kdož by měli pomoci, a oni nepřijdou; ba i lékař se málokdy odváží přijít... nemocný se stává psan-cem, je exkomunikován...

V předmoderní medicíně se nemoc popisuje tak, jak je vnímána intuitivně, jako vztah mezi vnějším a vnitřním: vnitřní pocit nebo něco, co se dá poznat na po-

vrchu těla pohledem (nebo těsně pod povrchem poslechem a pohmatem) a co se potvrdí, když je možno nahlédnout dovnitř (při chirurgickém zákroku, při pitvě). Moderní – to jest efektivní – medicínu charakterizuje daleko komplexnější představa o tom, co se děje v těle: poznává nejen výsledky nemoci (poškozené orgány), ale také její příčiny (mikroorganismy), a typologie nemoci je mnohem podrobnější.

V dřívější éře řemeslných diagnóz následoval po vyšetření okamžitý verdikt – záleželo na tom, jak dalece byl lékař ochoten mluvit. Dnes vyšetření znamená testy. A výsledky některých testů vyžadují určitý čas, který se při nevyhnutelně průmyslovém charakteru náročných lékařských testů může protáhnout až na několik týdnů. To je mučivý odklad pro ty, kdo se domnívají, že čekají na rozsudek smrti nebo osvobození. Mnozí se zdráhají a nechtějí se testům podrobit ze strachu před verdiktem, z obavy, že se dostanou na seznam, který by je mohl v budoucnu dovést k diskriminaci nebo něčemu horšímu, i z fatalismu (k čemu by to bylo dobré?). Nyní se už běžně chápe užitečnost sebevyšetření, které má umožnit včasné odhalení některých běžných druhů rakoviny, daleko méně ohrožujících život, pokud se léčí, než se příliš rozšíří. Ve včasném odhalení nemoci považované za nevyhnutelnou a nevléčitelnou se zřejmě nevidí žádná výhoda.

Podobně jako jiné nemoci, které vyvolávají pocit studu, bývá AIDS často tajemstvím, ne však pro pacienta. Diagnózu rakoviny běžně tajila před pacientem rodina. Diagnózu AIDS přinejmenším stejně často tají před rodinou pacienti. A podobně, jako tomu bývá u jiných vážných chorob, které jsou považovány za něco víc než jenom choroby, mnozí lidé s AIDS se uchylují k povšechnému léčení, než aby podstoupili specificky zaměřenou léčbu, neboť ta se považuje buď za neúčinnou, nebo za příliš nebezpečnou. (Bagatelizo-

vání efektivní vědecké medicíny za to, že nabízí léčbu zaměřenou *pouze* na nemoc, a pravděpodobně také toxickou, je stále znovu se objevující mylný názor, který sám sebe považuje za osvícený.) Pro tuto katastrofální volbu se dosud rozhodují někteří pacienti s rakovinou, nemocí, kterou může často vyléčit chirurgie a léky. A směr pověr a rezignace vede pochopitelně i některé lidi s AIDS k tomu, že odmítají protivirovou chemoterapii, která sice nevede k vyléčení, ale přinesla už určité dobré výsledky (zpomalení postupu syndromu a zamezení některých běžných vedlejších nemocí), a raději se snaží léčit sami, občas pod dohledem některého gurma „alternativní medicíny“. Avšak vystavovat vyhublé tělo pročišťovací kúře makrobiotickou dietou je při léčbě AIDS asi stejně účinné, jako když se v Donneově době pouštělo nemocným žilou, jak bylo tehdy běžné.

Kapitola čtvrtá

Slovo pacient znamená etymologicky trpítel. Z utrpení jako takového nemají lidé tak hluboce zakořeněný strach; ten vzbuzuje především utrpení, které degraduje.

Doklady o tom, že nemoc nemusí být jenom příběhem utrpení, ale že může vést také k jakémusi překročení sama sebe, najdeme v sentimentální literatuře a v přesvědčivější formě také v popisech jednotlivých případů, jak je literárně zpracovali spisovatelé-lékaři. Zdá se, že některé nemoci poskytují pro takové meditace vhodnější materiál než jiné. Oliver Sacks užívá tíživá neurologická onemocnění jako materiál pro zobrazení utrpení a transcendence, pokoření a povznesení. Jeho velký předchůdce sir Thomas Browne pracuje pro podobný účel s tuberkulózou. Ve svém „Listu příteli u příležitosti úmrtí jeho blízkého přítele“ (1657) uvažuje o nemoci vůbec a z některých známých stereotypů o tuberkulóze činí předromantické závěry, že je to nemoc zvláštního typu („neboť je to vleklá choroba“) i zvláštní způsob umírání („jeho měkká smrt“). Mylná představa o měkké neboli snadné smrti – umírat na tuberkulózu bývá přitom často těžké a nesmírně bolestné – souvisí s báchorkami o většině nemocí, které se nepovažují za hanbu nebo něco pokořujícího.

V protikladu k „měkké“ smrti přičítané tuberkulóze vede AIDS podobně jako rakovina k tvrdé smrti.

Všechny metaforizované nemoci, které děsí kolektivní představivost, končí těžkou smrtí, nebo se tak na ně aspoň pohlíží. To, že jsou smrtelné, nestačí ještě samo o sobě vzbudit hrůzu. Není to ani nutné, jako například v záhadném případě lepry, ze všech nemocí snad nejvíc stigmatizované, ačkoli je málokdy smrtelná a velmi těžko se přenáší. Rakovina vyvolává větší strach než srdeční choroby, ačkoli je pravděpodobnější, že do několika let zemře ten, kdo prodělal infarkt, než pacient s rakovinou. Srdeční záchvat je událost, ale nikomu nedává novou identitu, pacient se nestává jedním z „nich“. Nepřeměňuje člověka, leda v tom smyslu, že se postižený mění k lepšímu. Kardiak si ze strachu osvojuje zdravé návyky, pěstuje pohyb a rozumnou dietu, správnou, prospěšnou životosprávu. Často se také vyskytují názory, že srdeční záchvat vede k snadné smrti, už proto, že může nastat okamžitě.

Za nejděsivější nemoci se považují ty, které jsou nejen smrtelné, ale také odlidšťující, a to doslova. Fobie ze vztekliny, jež zachvátila v devatenáctém století Francii s nesčetnými pseudopřípady nákazy zvířaty, která začala bestiálně zuřit, a dokonce se „spontánní“ vzteklinou (případů skutečné vztekliny, *la rage*, bylo velice málo), se zakládala na fantazii, že infekce dělá z lidí zuřivá zvířata – a rozpoutává bezuzdné sexuální, bezbožné pudy –, a nikoli na faktu, že až do Pasteurova objevu léčby v roce 1885 byla skutečně bez výjimky smrtelná. A zatímco cholera zahubila v západní Evropě v devatenáctém století méně lidí než neštovice, vzbuzovala větší strach, protože udeřila náhle a doprovázely ji nedůstojné příznaky: nezvladatelný prudký průjem a zvracení, s děsivou vyhlídkou na posmrtný rozklad. Radikální dehydratace udělala z pacienta během několika hodin ubohou scvrklou karikaturu sebe samého s modročernou pokožkou (ve francouzštině se hrozný, ochromující strach stále vyjadřuje výrazy

une peur bleue) a studeným tělem. Ještě týž den nebo brzy nato postižený umíral.

Následky obrny mohly být děsivé – deformovala tělo, ale nepoznamenala tkáně, které rovněž nehnily. Nebyla odpudivá. Kromě toho postihovala pouze tělo – i když to samo o sobě jistě stačilo –, ale nikoli obličej. Za poměrně slušnou, nemetaforickou reakci na obrnu lze do značné míry vděčit privilegovanému postavení obličeje, které má tak silný vliv na naše hodnocení tělesné krásy a tělesné zchátralosti. Veškeré zpochybňování karteziánského oddělování *mysli* a těla v moderní filozofii a moderní vědě nijak neoslabilo přesvědčení této kultury o oddělenosti *obličeje* a těla, jež ovlivňuje všechny aspekty chování, módy, sexuálního hodnocení, estetického vnímání – doslova všechny naše představy o vhodnosti. Tato oddělenost je významným bodem jedné z hlavních ikonografických tradic evropské kultury, zobrazování křesťanského mučednictví s fantastickým schizmatem mezi tím, co je vepsáno ve tváři, a tím, co se děje tělu. Mluvím tu o těch nesčetných podobiznách svatého Šebestiána, svaté Agáty, svatého Vavřince (nikoli však samého Krista), jejichž tváře vyjadřují odtrženost od těch hrůz, jež jim dělají tam dole, a nadřazenost nad nimi. Vespod troska těla. Nahofe člověk, zosobněný obličejem, odvracející pohled, obyčejně k nebesům, který nepocituje bolest ani strach. Octl se už někde jinde. (Pouze Kristus, Syn člověka i Syn Boží, má utrpení vepsáno i do tváře, má své Umučení.) Naše základní pojetí člověka, jeho důstojnosti, závisí na oddělení obličeje od těla,* na možnosti, aby tvář byla odpoutána nebo se

* Proti aristokracii obličeje neexistuje žádný skutečný argument, dá se o tom jen vyloženě žertovat. Posedlost okázalým oddělováním obličeje a těla je ústředním motivem Gombrowiczova románu *Ferdydurke*, kde se znovu a znovu uvádí, že tělo se skládá z částí,

sama odpoutala od toho, co se děje s tělem. A i když může jít o smrtelnou chorobu, takové nemoci jako infarkt myokardu a chřipka, které nepoškodí a nezdeformují obličej, nikdy nevyvolávají největší hrůzu.

Každá změna v obličejí se nemusí považovat za odpornou nebo zahanbuující. Největší strach nahánějí ty, které připomínají proměnu ve zvíře („lvi obličej“ malomocného) nebo jakousi hnilobu (například u syfilidy). Některé z morálních soudů o nemoci souvisejí s estetickými názory na krásu a ošklivost, na to, co je čisté a co nečisté, známé či cizí, nezvyklé. (Přesněji vzato to jsou soudy, které vznikají před stadiem, kdy se estetické a morální normy rozštěpují, až se nakonec dostávají do zdánlivého protikladu.) Ještě více než na míře znetvoření záleží na tom, že se v něm odrážejí probíhající skryté změny, rozklad osobnosti. Černé neštovice také znetvořují tím, že po nich zůstává obličej poďobaný, avšak stopy po neštovicích se nezhoršují. Ba jsou vlastně stigmaty člověka, který přežil. Stopy na obličejí malomocného, syfilitika či pacienta trpícího AIDS jsou znamením postupující mutace, rozkladu, čímsi organickým.

V devatenáctém století se rozšířilo užívání výrazu „organický“ se zvláštním významem pro vyjádření jak nemoci, tak její příčiny. Mělo se za to, že specifické choroby, jako například cholera, i náchylnost k nemocem způsobuje „nakažené“ (nebo „špinavé“) ovzduší, výpary vycházející samovolně z něčeho nečistého. Toto choroboplodné ovzduší, zpravidla identifikované (nejprve zápachem) jako rozkládající se organická hmota,

z nichž každá má svůj samostatný život, a obličej je jenom další část těla. Gombrowicz staví svou postrabelaisovskou satiru na erotiku a společenskou třídu na nuceném a pokoušujícím návratu do dětství – ne na nuceném pokoušení nemocí. Jinými slovy, Gombrowiczův román je komedie, nikoli tragédie.

se spojovalo spíše s městskou než s venkovskou špínou, s odpadky, hnilobou, blízkostí hřbitovů. Tyto názory nakonec vyvrátili Pasteur a Koch svými objevy konkrétních mikroorganismů a jejich působení. V roce 1880 už vědecká společnost nevěřila v miasma, jak se těmto výparům říkalo, ani v jeho samovolné vytváření. (V roce 1883, rok poté, co Koch objevil bacil tuberkulózy, objevil také vodou přenášený bacil, který způsobuje cholera.) Avšak i po porážce teorie miasmatu teorií nákazy choroboplodnými zárodky žilo miasma dál, zbavené svého prvořadého postavení v otázce příčin, jako jakýsi nejasný spolufaktor při vysvětlování mnoha chorob. Přesvědčení, že život v tmavých špinavých městech způsobuje tuberkulózu (anebo k ní aspoň vytváří náchylnost), je jednou verzí teorie miasmatu a víra v ni přetrvávala ještě hluboko do tohoto století, dlouho poté, co byla objevena pravá příčina tuberkulózy. Zdá se, že má-li se nemoc moralizovat, je třeba najít něco podobného miasmatu, jež svádí infekci na ovzduší.

Poté, co byla tato teorie vědci odvrhnutá, inspirovala alespoň jedno velké umělecké dílo: Debussyho operu podle Maeterlinckovy divadelní hry *Pelléas a Mélisanda*, cosi jako *Tristan a Isolda*, tentokrát ve světě miasmatu. *Pelléas a Mélisanda*, kde se každý přiznává k slabosti a pocitu ztracenosti a kde už jsou někteří choří, kde starý zchátralý hrad nepropouští dovnitř žádné světlo, kde je země plná podzemních hrůz a prosáklá vodními hlubinami, kam může člověk spadnout – samé rysy příznačné pro miasma až na zápach –, to všechno nám připadá jako dokonalý obraz *psychologické* choroby, neurózy. Neboť přesně v tu dobu, kdy byla kategorie povšechné churavosti vytlačována z oblasti medicíny devatenáctého století novým chápáním zcela specifických příčin nemocí, přesouvala se do rozvíjející se domény psychologie. Fyzicky churavý člověk

se stal neurastenikem nebo neurotickou osobou. A představa organicky otráveného, objektivně patogenního prostředí se objevila znovu v teorii psychologicky otráveného ovzduší, jež vytváří sklony k duševní chorobě.

Tato teorie nezůstala omezená na oblast psychologie a po prosazení důvěryhodnosti psychologie jako vědy se vrátila do medicíny a zpětně ji ovlivňovala. Široce zastávaný názor, že mnohé nemoci, ba dokonce jejich většina, nejsou ve skutečnosti fyzické, ale mentální (tradičnějším výrazem označované jako „psychosomatické“), uchovává formu teorie miasmatu – s jejím nadbytkem kauzality a významů – v nové verzi, která se ve dvacátém století mimořádně osvědčila. Teorie, že psychologické miasma (deprese, panický strach) může vyvolat fyzickou nemoc, byla ověřována s různou úrovní solidnosti na mnoha chorobách včetně rakoviny. V jednom se AIDS, jehož některé metafory se překrývají s metaforami rakoviny, zřejmě od této nemoci, u níž se široce uplatňuje výrazně moderní hodnocení energie a pohromy, zásadně liší, jako by se vracel mezi předmoderní choroby, například lepru a syfilidu: v tom, že nikdo není aspoň zatím v pokušení AIDS psychologizovat.

Kapitola pátá

Hlavní metaforou, jejímž prostřednictvím je epidemie AIDS vnímána, je „mor“. A nástup AIDS zřejmě způsobil, že mylné chápání rakoviny jako nakažlivé choroby, ba dokonce moru, je zřejmě na ústupu: AIDS rakovinu zbanalizoval.

Výrazy „mor“ nebo „morová rána“ se často používaly metaforicky pro nejhorší možnou hromadnou pohromu, neštěstí, metlu – Prokopios ve svém mistrovsky nactiutrhačném pamfletu *Anekdota* o císaři Justiniánovi prohlásil, že je horší než mor („málokdo vyvázl“) – a zároveň to byl běžný název pro mnoho strašlivých nemocí. Ačkoli choroba, s níž je toto slovo trvale spojeno, představovala nejzchoubnější ze zaznamenaných epidemií, nemusí to ještě znamenat, že každá nemoc, která nemilosrdně zabíjí, má nutně charakter moru. Lepra neboli malomocenství, teď už málokdy smrtelná, také nebyla v pravém smyslu slova morem, ani když nejvíc řádila, to jest v letech 1050–1350. I syfilis se považovala za mor – Blake hovoří o „kletbě nevěstčíně“, jež „mor sesílá v lože manželské“ – ne proto, že by zabíjela často, ale protože zneuctívala, podlamovala síly, byla odporná.

Jsou to obyčejné epidemie, na něž lidé pohlížejí jako na mor. A tento masový výskyt nemoci se chápe jako trest, nejen jako utrpení. Vidět v nemoci odplatu, to je vlastně nejstarší představa o tom, co chorobu způso-

buje, představa zcela v rozporu s veškerou péčí o nemocné, jež si zaslouží vznešené jméno medicína. Hippokrates, který napsal o epidemiích několik pojednání, „boží hněv“ jako příčinu dýmějového moru výslovně vyloučil. Avšak choroby vykládané ve starověku jako trest, například mor v *Oidipovi*, se nepovažovaly za ostudné jako později lepra a po ní syfilis. Nemoci, pokud se v nich hledal nějaký smysl, byly prostě společné pohromy, metla postihující obec. Pouze na poranění a zmrzačení, nikoli na nemoci, se pohlíželo tak, jako by si je jedinec zasloužil. Chceme-li v antické literatuře najít analogii moderního pohledu na nemoc jako něco, co člověka zahanbuje a izoluje, museli bychom se obrátit k Filoktétovi s jeho páchnoucí ranou.

Nejobávanější choroby, takové, které nejsou jenom smrtelné, ale přeměňují tělo v cosi znetvořeného, jako například lepra, syfilis, cholera a (v představách mnoha lidí) rakovina, jsou právě ty, jež se často povyšují na mor. Lepra a syfilis byly první nemoci důsledně popisované jako odporné. Právě syfilis byla v nejstarších lékařských popisech koncem patnáctého století podnětem k jedné verzi metafor, jaké se vyrojily kolem AIDS: je to nemoc nejen odporná a zasloužená, ale také hromadná. Erasmus, nejvlivnější evropský pedagog počátku šestnáctého století, popisoval sice syfilidu jako „pouze jistý druh malomocenství“ (v roce 1529 ji nazval „cosi horšího než malomocenství“), ale vidělo se v ní už přece jenom něco jiného, poněvadž se přenášela pohlavním stykem. Paracelsus o ní hovoří (parafrázováno Donnem) jako o „té nečisté nakažlivé chorobě, jež druhdy napadla lidstvo na několika místech, leč od té doby se rozlézá všude, neboť Bůh seslal tuto chorobu zprvu jako trest za povšechnou nevázanost“. Pohlížet na syfilidu jako na trest postihující jedince za jeho hříchy bylo dlouho, vlastně až do té doby, než se tato nemoc dala snadno vyléčit, téměř totéž jako považovat

ji za odplatu za prostopášnost celé obce – podobně jako je tomu dnes ve vyspělých průmyslových zemích u AIDS. Na rozdíl od rakoviny, která se v moderní době chápe jako choroba postihující a charakterizující jednotlivce, na AIDS se pohlíží stále postaru jako na nemoc, kterou si přivodili lidé jednak jako jednotlivci a jednak jako členové „rizikové skupiny“ – té neutrálně znějící byrokratické kategorie, která zároveň oživuje onu prastarou představu poznamenané společnosti, nad níž vynesla nemoc soud.

Každý popis moru a mor připomínajících chorob se o nich ovšem nevyjadřuje v běžných odporných stereotypch. V osmnáctém století se vyskytly pokusy uvažovat o nemoci (a katastrofách vůbec) kriticky, z historického hlediska, počínaje Defoeovým *Deníkem morového roku* (1722) a konče *Snoubenci* Alessandra Manzoniho (1827). Defoeova historická kniha, fiktivní vyprávění očitého svědka o dýmějovém moru v Londýně v roce 1665, nijak neproklamuje, že by mor byl trestem nebo že by postižené znetvořoval. A Manzoni se ve svém podrobném vyprávění o moru, který v roce 1630 zachvátil vévodství milánské, usilovně snaží podat přesnější, méně zjednodušující obraz než jeho historické prameny. Avšak i obě tato složitá vyprávění podporují některé vžitě, zkreslující představy o moru.

Běžný obraz moru má jeden společný rys: choroba vždycky přichází odjinud. Když se v posledním desetiletí patnáctého století začala Evropou šířit epidemie syfilidy, dostávala jména, která jasně dokládají potřebu udělat z obávané nemoci cosi cizokrajného.* Pro

* Jak patrně z prvních popisů této nemoci: „Tato choroba dostávala od různých národů, jež postihla, různá jména,“ píše Giovanni di Vigo v roce 1514. Podobně jako starší pojednání o syfilidě, jež napsali

Angličany to byly „francouzské neštovice“, pro Pařížany *morbis Germanicus*, pro Florentány „neapolská nemoc“, pro Japonce „čínská“. Avšak to, co nám může připadat jako vtip o nevyhnutelnosti šovinismu, odhaluje závažnější pravdu: že představa choroby se spojuje s představou cizí země nebo cizího kraje. Snad to spočívá v samém pojetí špatnosti, která se odpradávná ztotožňuje s těmi druhými, s cizinci. Osoba přinášející nákazu je vždycky špatná, jak poznamenává Mary Douglasová. Platí to i obráceně: osoba považovaná za špatnou je v očích lidí také možným zdrojem nákazy.

Ona cizí země, odkud pocházejí zlé nemoci, stejně jako drastické změny počasí, nemusí být dál než hned za nejbližší hranicí. Nemoc je druhem invaze a často ji opravdu přenášejí vojáci. Manzoniho vyprávění o moru v roce 1630 (kap. 31–37) začíná takto:

Jak je známo, neobával se naplano Zdravotní úřad, že německé vojsko přinese s sebou mor; a je také

latinsky Nicolo Leonicensis (1497) a Juan Almenar (1502), i toto ji nazývá *morbis Gallicus*, „francouzská nemoc“. (Výňatky z tohoto i z jiných dobových popisů, včetně *Syfilidy aneb Poetické historie francouzské nemoci /1530/* od Girolama Fracastora, který byl tvůrcem jména, jež se pak ujalo, jsou zahrnuty do publikace *Klasické popisy nemocí /Classic Descriptions of Disease/*, uspořádané Ralphem H. Majorem /1932./) Od samého počátku se nešetřilo moraličováním. V roce 1495, rok poté, co epidemie začala, vydal císař Maxmilián edikt, jenž syfilidu prohlašuje za trest boží za lidské hříchy.

Teorie, že syfilis přišla ještě ze vzdálenějších končin než ze sousední země, že je to nemoc v Evropě zcela nová, choroba Nového světa, zavlčená do Starého světa Kolumbovými lodníky, kteří se jí nakazili v Americe, se v šestnáctém století přijímala jako běžné vysvětlení původu syfilidy a dosud se jí leckde věří. Stojí za povšimnutí, že první lékaři, kteří psali o syfilidě, tuto pochybnou teorii nepřijali. Leonicensis uvádí své pojednání *Libellus de Epidemia, quam vulgo morbum Gallicum vocant* úvahou, zda „byla francouzská choroba známa ve starověku pod jiným jménem“, a vyslovuje pevné přesvědčení, že ano.

známo, že se morová nákaza neomezila jenom na severní kraje, ale že zaplavila a vylidnila velkou část Itálie.*

Defoeova kronika o moru roku 1665 začíná podobně, okázale podrobnými úvahami, odkud se vzal:

Bylo to počátkem září roku 1664 a tehdy jsem spolu s ostatními sousedy v běžném rozhovoru uslyšel, že do Holandska se opět vrátil mor. Tam totiž v roce 1663 velice zle řádil, zvláště v Amsterdamu a Rotterdamu, kam prý byl, podle některých, zavlečen z Itálie, podle jiných z Levantu, s nákladem zboží, které jim přivezlo jejich turecké loďstvo. Jiní pravili, že přišel z Kandie, další, že z Kypru. Nesešlo na tom, odkud se vzal, ale všichni byli zajedno, že je opět v Holandsku.

Dýmějový mor, který se objevil v Londýně znovu ve dvacátých letech osmnáctého století, přišel z Marseille a mělo se za to, že právě tamtudy vstupuje zpravidla mor do Evropy: přivázejí ho námořníci a odtamtud ho pak přenášejí vojáci a kupci. V devatenáctém století už byl původ moru exotičtější, způsob přenosu už se tak přesně nevymezoval a nemoc sama se stala děsivým příznakem, symbolem.

Na konci *Zločinu a trestu* má Raskolnikov o moru sen: „Byl posedlý chorobnou vidinou, že celý svět je odsouzen k zániku na jakousi strašlivou, neslychanou a nevidanou morovou ránu, která se valí z nitra Asie na Evropu.“** Na začátku věty je to „celý svět“, který se nakonec mění v „Evropu“, postiženou smrtelnou nákazou z Asie. Dostojevského modelem je nepochybně

* Překlad Václava Čepa.

** Překlad Jaroslava Huláka.

cholera, zvaná asijská, která se dlouho vyskytovala endemicky v Bengálsku a rychle se stala a skoro po celé devatenácté století zůstala celosvětovou epidemickou chorobou. Prastarou představu Evropy jako výsadní kulturní oblasti doplňuje také přesvědčení, že tam pronikají smrtelné nebezpečné choroby pocházející odjinud. Má se za to, že v Evropě plným právem žádný mor neexistuje. (A Evropané byli neuvěřitelně lhostejní k tomu, že sami v daleko hroznějším rozsahu zavlékali – jako dobyvatelé, jako kolonisté – své vražedné choroby do exotického, „primitivního“ světa: uvažte, jakou pohromu napáchaly mezi domorodým obyvatelstvem obou Amerik i Austrálie neštovice, chřipka a cholera.) Houževnaté lpění na tvrzení, že obávané choroby pocházejí z exotických zemí, je jedním z důvodů, proč se nadále mnohem víc pozornosti věnovalo choleře, která v devatenáctém století vypukla v Evropě čtyřikrát, pokaždé s menším počtem úmrtí než při předcházející epidemii, než neštovicím, které v průběhu století deptaly obyvatelstvo stále víc (počátkem sedmdesátých let minulého století zemřelo za evropské pandemie neštovic půl milionu lidí), ale kterým se nemohl přičíst mimoevropský původ jako morovým epidemiím.

Mor se už na lidi „nesesílá“ jako v biblickém a anticém starověku, neboť otázka původce je nejasná. Místo toho mor lidí „navštěvuje“. A taková navštívení se vracejí, což se bere jako samozřejmost, jak to vyplývá z podtitulu Defoeova vyprávění, jenž vysvětluje, že je o tom, „co se přihodilo v Londýně o Posledním Velikém Navštívení léta Páně 1665“. I ve vztahu k jiným národům než evropským se někdy o smrtelné chorobě hovoří jako o navštívení. Avšak navštívení, které postihlo „je“, se vždycky popisuje jinak než to, jež potrefilo „nás“. „Pokud vím, toto navštívení zahubilo asi polovinu veškerého obyvatelstva,“ napsal anglický cestovatel Alexander Kinglake, když dorazil do Káhi-

ry v době dýmějového moru (nazývaného někdy „orientální mor“). „Orientálci však snášejí takové pohromy daleko klidněji a statečněji než Evropané.“ Kinglakeova vlivná kniha *Eothen* (1844) – s názorným podtitulem „Svědectví o cestách přinesená domů z Východu“ – je dokladem mnoha přetrvávajících eurocentrických představ o druhých, počínaje pověrou, že národy, které mají pramalou naději, že jejich strážně skončí, mají otupenou schopnost vnímat neštěstí. Z toho vyplývá přesvědčení, že Asijci (nebo chudí či černoši, Afričané nebo muslimové) netrpí a netruchlí tolik jako Evropané (nebo běloši). Skutečnost, že nemoc se spojuje s chudinou – která je z hlediska privilegovaných cizím prvkem v jejich středu –, podtrhuje spojitost nemoci s cizinou, s nějakou exotickou, často primitivní končinou.

Jako by tedy ilustroval klasický scénář moru, AIDS podle běžných představ začal na „černém kontinentě“, pak se rozšířil na Haiti, odtamtud do Spojených států a do Evropy, potom... Pohlíží se na něj jako na tropickou chorobu: další nadělení z takzvaného třetího světa, kde koneckonců žije většina světové populace, metla postihující *tristes tropiques*. Afričané, kteří ve spekulacích o geografickém původu AIDS odhalují do značné míry rasistický přístup, se nemýlí. (A nemýlí se ani, pokud se domnívají, že líčit Afriku jako kolébkou AIDS musí současně posilovat protiafrické předsudky v Evropě i v Asii.) Skryté narážky na primitivní minulost a mnohé zveřejněné domněnky, že mohlo dojít k přenosu od zvířat (nemoc kočkodanů zelených? africký prasečí mor?), jenom podporují běžné povídačky o živočišných pudech a sexuální nevázanosti černochů. V Zairu a jiných zemích střední Afriky, kde AIDS zabíjí desetitisíce lidí, již došlo k reakci na tento trend. Mnozí lékaři, vysokoškolští pracovníci, novináři, vládní úředníci i jiní vzdělanci tvrdí, že se virus AIDS do-

stal do Afriky ze Spojených států jako produkt bakteriologické války (jejímž cílem bylo snížit v Africe porodnost), který se vymkl z ruky a nyní se vrací a postihuje pachatele. Podle běžné africké verze tohoto přesvědčení, odkud choroba pochází, byl virus vyroben ve vojenské laboratoři CIA v Marylandu, odtamtud poslán do Afriky a zpátky do původní země ho přinesli američtí homosexuální misionáři, když se z Afriky vrátili do Marylandu.*

Zpočátku se předpokládalo, že AIDS se musí rozšířit i jinde stejně katastrofálně, jako postihl Afriku, a ti, kdo se stále ještě domnívají, že k tomu nakonec dojde, se jeden jako druhý odvolávají na Černou smrt. Metafora moru je základní prostředek nejpesimističtějších prognóz o vývoji této epidemie. Od klasických románů až po nejmodernější žurnalistiku je základním mottem popisu moru neúprosnost, nevyhnu-

* Tato pověst možná nevznikla jako dezinformační kampaň pod záštitou KGB, ale sovětské propagandistě jí značně pomohli na nohy. V říjnu 1985 uveřejnil sovětský týdeník *Litěraturnaja gazeta* článek, v němž se tvrdilo, že virus AIDS vznikl ve Spojených státech ve Fort Detricku v Marylandu při výzkumu v oblasti biologických zbraní a do ciziny ho zavlekli američtí vojáci, kteří byli použiti jako pokusná morčata. Jako informační zdroj byl uveden indický list *Patriot*. Historiku pak opakoval moskevský rozhlas v programu vysílaném v anglickém jazyce, a poté ji převzaly noviny a časopisy po celém světě. O rok později ji na první stránce uveřejnil londýnský konzervativní list s masovým nákladem *The Sunday Express*. („Vražedný virus AIDS vyrobili uměle američtí vědci při laboratorních pokusech, které se tragicky zvrty – a až dodnes se jim to dařilo utajovat před světem.“) Většina amerických novin této historie nevěnovala pozornost, avšak převzaly ji prakticky všechny ostatní země. Ještě v létě roku 1987 se objevila v novinách v Keni, Peru, Súdánu, Nigérii, Senegalů a Mexiku. Politika Gorbačovovy éry dala podnět k oficiálnímu vyvrácení onoho křivého obvinění: článek v tomto smyslu z pera dvou významných členů Sovětské akademie věd byl uveřejněn koncem října 1987 v *Izvěstijích*. Historika se však stále ještě opakuje od Mexika po Zair, od Austrálie po Řecko.

telnost. Nepřipravené postihne nečekaně; ty, kteří dodržují doporučená bezpečnostní opatření, sklátí rovněž. Nakonec podlehnou všichni, když příběh vypráví vševědoucí vypravěč, jako například v Poeově alegorii „Maska červené smrti“ (1842), inspirované vyprávěním o plese, který se konal v Paříži za epidemie cholery v roce 1832. Téměř všichni – jestliže je příběh vyprávěn z hlediska otřeseného svědka, který katastrofu přežije a zůstane ochromený, jako v stendhalovském románu Jeana Giona *Husar na střeše* (1951), v němž se mladý italský šlechtic ve vyhnanství toulá ve třicátých letech minulého století jižní Francií, postiženou cholerou.

Mor se vždycky považuje za soud nad společností a metaforický přenos AIDS do sféry takového soudu rovněž připravuje lidi na nevyhnutelnost jeho celosvětového rozšíření. To je tradiční pohled na nemoci přenášené sexuálním stykem: jsou popisovány jako trest, a to ne pouze jedinců, ale celé skupiny („všeobecná prostopášnost“). Nejen pohlavních chorob se takto využívalo k vyčlenění lidí, kteří se dopouštějí hříchů nebo špatností. Až do druhé poloviny minulého století se každá katastrofální epidemie vykládala jako znamení uvolněných mravů nebo politického úpadku a obávané choroby se stejně běžně spojovaly s cizinci. (Nebo s opovrhovanými a obávanými menšinami.) A označení vinsků není v rozporu s případy, které se vymykají. Metodističtí kazatelé v Anglii, kteří dávali epidemii cholery v roce 1832 do spojitosti s opilstvím (právě se zahajovalo hnutí za střídmost), tím rozhodně netvrdili (a nikdo to tak nechápal), že *každý*, kdo dostal cholery, je opilec. Vždycky se svezou i „nevinné oběti“ (děti, mladé ženy). I tuberkulózu, v podstatě nemoc chudých (spíše než „citlivých“), spojovali reformátoři z konce devatenáctého století s alkoholismem. Při nemocech

dávaných do souvislosti s hříchy a chudobou se vždy doporučovalo dodržování středostavovských hodnot: řádné zvyklosti, pracovitost a citová ukázněnost. Právě jim je opilství největší překážkou.^{*} Zdraví jako takové se nakonec krylo s těmi hodnotami, které byly jak náboženské, tak zistné a zdraví bylo právě tak dokladem ctnosti, jako nemoc byla dokladem neřesti. Výrok, že čistota a zbožnost jdou ruku v ruce, je třeba brát doslova. Při opakujících se epidemiích cholery během devatenáctého století lze pozorovat postupný ústup náboženského výkladu příčin této choroby. Přesněji řečeno, více se vedle nich vynořovaly jiné interpretace. Když vypukla epidemie roku 1866, nechápala se cholera už běžně jenom jako boží trest, ale jako napravitelný následek nedostatečné hygieny, avšak mnozí ji ještě považovali také za metlu pro hříšníky. V *The New York Times* stálo (22. 4. 1866): „Cholera je především trestem za nedodržování zásad hygieny; je to kletba špinavých, nestřídmých a zanedbaných.“^{**}

To, že se nám dnes zdá nemyslitelné, abychom se na cholera a podobné nemoci dívali takto, není dokladem menšího sklonu k moralizování o nemocech, ale pouze toho, že dnes se k didaktickým účelům používají jiné choroby. Cholera byla možná poslední velkou epidemií, která se dá plně hodnotit jako mor téměř po celé století. (Mám tu na mysli cholera jako evropskou

* Podle úplnější diagnózy, propagované světskými reformátory, byla cholera důsledkem nedostatečné výživy a „holdování neřádným zvyklostem“. Úředníci Ústředního zdravotnického výboru v Londýně varovali, že na tuto chorobu nejsou žádné zvláštní léky, a radili, aby občané věnovali pozornost čistému vzduchu a čistotě, ale „hlavní ochranou jest zdravé tělo a veselá, nezkalená mysl“. (Citováno podle knihy R. J. Morrise *Cholera 1832* (1976).)

** Citováno podle knihy Charlese E. Rosenberga *Roky cholery: Spojené státy v letech 1832, 1849 a 1866* (*The Cholera Years: The United States in 1832, 1849, and 1866*; 1962).

a americkou nemoc, proto ji zařazují do devatenáctého století; až do roku 1817 se epidemie cholery nikdy nevyskytla jinde než na Dálném východě.) Chřipka, která by nám v tomto století mohla připomínat mor víc než kterákoli jiná choroba, pokud by byly hlavním kritériem ztráty na životech, a která propukala stejně náhle jako cholera a zabíjela stejně rychle, obyčejně během několika dnů, se nikdy metaforicky k moru nepřirovnávala. Totéž platí o epidemii ještě novějšího data, totiž dětské obrny. Jedním z důvodů, proč tyto epidemie nevyvolávaly představu moru, je, že jim chyběly některé rysy trvale moru přisuzované. (Obrna se například považovala za typickou nemoc dětí – nevinných.) Důležitějším důvodem je, že došlo k posunu zaměření na moralistické využívání nemocí. Tento posun k nemocem, které se dají chápat jako spravedlivé postižení jedinců, ztěžuje takové využívání epidemických chorob. Nemocí, která nejlépe vyhovovala potřebě této světské kultury vinit, trestat a usměrňovat hrozbou nemoci, byla dlouho rakovina. Rakovina byla chorobou jednotlivců a chápala se jako důsledek nikoli jednání, ale spíše neschopnosti jednat (chovat se rozumně, disciplinovaně, řádně se uplatňovat). Dvacáté století téměř ztratilo možnost využívat nakažlivé choroby k moralizování – kromě těch, které se přenášejí sexuálním stykem.

Trvalé přesvědčení, že nemoc odhaluje morální laxnost nebo zkaženost a trestá je, můžeme pozorovat v jiné oblasti, totiž při charakterizování poruch a rozvrátů pomocí terminologie nemocí. Obecné výroky o společenské krizi se nikdy neobešly bez metafory moru, a tato praxe neustala ani v době, kdy se ke kolektivním nemocem už nepřistupovalo tak moralisticky – v době mezi pandemiemi chřipky a encefalitidy počátkem a v polovině dvacátých let a zjištěním nové záhadné nakažlivé choroby počátkem let osmdesátých

– a kdy byly velké epidemie často a s důvěrou prohlášovány za odbytou záležitost.* Ve třicátých letech byla metafora moru běžná jako synonymum pro společenskou a psychickou katastrofu. Takové evokace moru se obyčejně spojují s nabubřelým stylem a s protiliberálními názory: připomeňme si, jak Artaud hovořil o divadle a moru nebo Wilhelm Reich o „citovém moru“. A takové generalizující „diagnózy“ nutně vedou k antihistorickému uvažování. Teodicea i démonologie vyžadují, aby zlo sloužilo jako jakýsi symbol a zároveň se stalo nositelem tvrdé, strašné spravedlnosti. V *Bílé nemoci* (1937) Karla Čapka postihuje odporný mor, který se objevil ve státě, kde se dostal k moci fašismus, pouze lidi starší čtyřiceti let, ty, kteří mohou nést morální odpovědnost.

Čapkova alegorická hra, napsaná v předvečer nacistické okupace Československa, je poněkud neobvyklá – autor využívá metafory moru, aby jako jeden z předních evropských liberálů vystihl hrozbu barbarství. Záhadná, hrůzu nahánějící choroba ve hře se poněkud podobá lepře, rychlému, vždy smrtelnému malomocenství, které samozřejmě přišlo odněkud z Asie. Avšak Čapkovi nejde o to, aby politické zlo ztotožňoval s cizinou. Didaktické zaměření podtrhává tím, že se nesoustřeďuje na nemoc, ale na to, jak s informacemi o ní manipulují vědci, žurnalisté a politici. Věhlasný lékař zabývající se chorobou vykládá novináři: „To je prostě choroba dneška. Dnes už na ni zašlo dobrých

* Ještě v roce 1983 uvedl historik William H. McNeill, autor knihy *Epidemie a národy* (*Plagues and Peoples*), svůj přehled nového pohledu na Černou smrt ujištěním: „Jedna z věcí, které nás odděluje od našich předků a způsobují, že se náš současný život tolik liší od života v dřívějších dobách, je vymizení epidemických chorob jako vážného faktoru v lidském životě.“ (*The New York Review of Books*, 21. 7. 1983). Jistě není třeba zdůrazňovat eurocentrický základ tohoto tvrzení a mnoha jiných.

pět milionů lidí, nějakých dvanáct milionů je aktuálně zachvácených a nejmíň třikrát tolik jich běhá po světě a ani nevědí, že už někde na těle mají mramorovou a bezcitnou skvrnu stěží zvíci čočky.“ Kolegoví vytyká, že ji nazývá lidovými jmény „bílá nemoc“ nebo „pejpinské malomocenství“ místo odborným termínem „Čengova nemoc“. Spřádá fantazie o tom, jak jeho klinika objeví virus a najde proti němu lék („pracuje se... hořečně na všech klinikách světa“), čímž přispěje k prestiži vědy a objeviteli zajistí Nobelovu cenu. Hýří nadšázkami, když se zdá, že léčba je na světě („byla [to] nejhroznější choroba dějin, horší než středověký mor“). A připravuje plány na odeslání lidí s příznaky nemoci do dobře střežených koncentračních táborů („Čengova nemoc je nákaza, kterou každý nemocný roznáší dál. Musíme proti tomu chránit – nás ostatní, milý barone. Každá sentimentalita by byla přímo zločin.“). I když Čapkova ironie může vypadat jako karikatura, není to nepravděpodobný nástin katastrofy (lékařské, ekologické) jako řízené veřejné události v moderní masové společnosti. A i když metaforu moru rozvíjí dosti nekonvenčně jako prostředek odplaty (mor nakonec zachvátí i samého diktátora), cit pro kontakt s publikem vede Čapka k tomu, aby ve hře jasně naznačil, že choroba je pouze metaforou. Dvorní rada Sigelius prohlašuje, že výsledky vědy jsou nicotné ve srovnání se zásluhami diktátora, který se chystá rozpoutat válku: „... jak nepatrná a ubohá je naše zásluha proti té, která odvrátila daleko horší hlízu: hlízu anarchie, epidemii barbarské svobody, lepru korupce a mor společenského rozkladu, který zachvátí a téměř smrtelně oslabil organismus našeho národa“.

O desetiletí později vyšel Camusův *Mor*. Autor, další významný evropský liberál, tu využívá představu moru daleko méně v doslovném smyslu, velice jemně, zatímco Čapkova *Bílá nemoc* je schematická.

Camusův román není, jak se tvrdívá, politickou alegorií, v níž vypuknutí dýmějového moru ve středomořském přístavním městě znázorňuje nacistickou okupaci. Mor zde nehraje roli trestu. Camus proti ničemu neprotestuje; ani proti korupci, ani proti tyranii, ba ani proti nesmrtelnosti. Mor není nic víc, nic míň než výstražná událost, vpád smrti, jenž dodává životu závažnost. Jeho metoda využití moru, spíše symbolu než metafory, je odtažitá, vede k stoicismu, uvědomění – nesnaží se vynášet soud. Avšak stejně jako v Čapkové hře postavy v Camusově románu prohlašují, jak nemyslitelné je mít mor ve dvacátém století... jako by přesvědčení, že taková katastrofa už nemůže nikdy nastat, znamenalo, že musí.

Kapitola šestá

Skutečnost, že nová katastrofální epidemie se objevila poté, co se už několik desetiletí mělo za to, že takové pohromy patří minulosti, by sama o sobě nestačila k tomu, aby se podobná epidemie zveličele nazývala „morem“. K tomu bylo třeba, aby nejběžnějším způsobem přenosu nemoci byl pohlavní styk.

Cotton Mather nazval syfilidu trestem, „který si spravedlivý soud Boží uchoval pro náš pozdní věk“. Když si připomeneme tento nesmyslný výrok i jiné výroky pronášené o syfilidě od konce patnáctého až do počátku dvacátého století, snad se ani nemůžeme divit, že i AIDS chtějí mnozí vnímat metaforicky – jako morovou ránu seslanou na společnost za trest. Profesionální mravokárci nemohou odolat, aby nevyužili příležitosti k horlení, jakou jim poskytuje choroba, jež se přenáší pohlavním stykem a je smrtelná. A tak fakt, že se AIDS v zemích, kde se nejdříve vyskytl v epidemické formě, přenáší převážně heterosexuálně, nijak nevadil takovým strážcům veřejných mravů, jako jsou Jesse Helms a Norman Podhoretz, a klidně ho líčili jako pohromu seslanou speciálně na homosexuály v západních zemích (kteří se po zásluze nakazili), zatímco další celebrita Reaganovy éry Pat Buchanan řeční o „AIDS a morálním krachu“ a Jerry Falwell vysvětluje vznik AIDS jako „boží soud postihující společnost, která nežije podle jeho přikázání“. Nepřekva-

puje, že epidemie AIDS posloužila k podobným účelům, ale že takové žvásty zůstaly omezené na bigotní vrstvu, u níž se daly očekávat. V oficiálních projevech o AIDS jsou vždy zastoupeny výzvy, aby se lidé bigotnosti varovali.

Výroky těch, kteří si činí nárok na to, aby mluvili jménem Božím, není většinou třeba brát v úvahu, neboť jejich řečnické výpady jsou chorobami přenášenými pohlavním stykem provokovány pravidelně – od soudů Cottona Mathera až po nedávná prohlášení dvou předních brazilských zástupců církve: biskup Falcão tvrdí, že AIDS je „následek morálního úpadku“, a riodejaneirský kardinál Eugenio Sales, který to chce mít tak i tak, popisuje AIDS jako „boží trest“ i jako „pomstu přírody“. Zajímavější, protože jejich cíle jsou složitější, jsou světští autoři takových invektiv. Autoritářské politické ideologie mají eminentní zájem na podporování strachu, pocitu, že jsou lidé ohrožováni cizinou – a skutečné nemoci jsou užitečný materiál. Jakmile se objeví epidemické choroby, strhne se obyčejně pokřik, aby se zatrhl vstup cizincům, přistěhovalcům. A propaganda stavějící na xenofobii vždycky líčila přistěhovalce jako přenašeče chorob (koncem devatenáctého století šlo o cholera, žlutou zimnici, tyfus, tuberkulózu). A není divu, že francouzský politik, který hlásá krajní ideje nativismu a rasismu, Jean-Marie Le Pen, zahájil strategii rozněcování strachu z tohoto nového nebezpečí z ciziny a tvrdí, že AIDS není jenom infekční, ale přímo silně nakažlivá choroba, a vyzývá k povinnému celostátnímu testování a izolaci všech přenašečů viru. AIDS je také vítaným darem pro jihoafrický režim, jehož ministr zahraničí nedávno prohlásil, když připomněl výskyt této nemoci mezi horníky přicházejícími ze sousedních, čistě černošských zemí: „Teroristé k nám teď přicházejí se zbraní strašnější než marxismus: s AIDS.“

Epidemie AIDS dokonale odráží politickou psychózu prvního světa. Takzvaný virus AIDS není jenom typickým vetřelcem z třetího světa; může navíc symbolizovat jakoukoli mytologickou hrozbu. Ve Spojených státech zatím nevyvolal AIDS tak vyhrcoené rasistické reakce jako v Evropě včetně Sovětského svazu, kde se zdůrazňuje, že nemoc pochází z Afriky. V Americe strach z ní ve stejné míře připomíná pocity spojené s hrozbou z „druhého“ světa, jako je vyvoláván představou, že zemi smete třetí svět. Jak se dalo předvídat, američtí veřejní činitelé, kteří se nejvíc angažují, aby AIDS využili k moralistickému poučování, jako například Norman Podhoretz, jsou právě ti, jimž nejvíc leží na srdci, aby si Amerika udržela svou bojovnost, vydaje na zbrojení a pevný protikomunistický postoj, a kteří ve všem pozorují doklady poklesu politické a velmocenské autority země. Denunciace „teploušského moru“ je součástí mnohem širšího tažení, představovaného hlavně antiliberaly na Západě a mnoha emigranty ze sovětského bloku, proti současné permisivní společnosti. Běžně se útočí proti „změkčilému“ Západu s jeho požívačností, vulgární sexy hudbou, holdováním drogám a ochromeným rodinným životem, neboť to všechno prý podlamuje vůli postavit se komunismu. AIDS je oblíbené téma těch, kteří pro svou politickou činnost využívají skupinové psychologie. Zdůrazňují národní hrdost, sebevědomí. Ačkoli tyto specialisté na ohavné pocity tvrdí, že AIDS je trestem za úchylný sex, nepodněcuje je jenom – a ani hlavně – odpor k homosexuálům. Ještě důležitější je možnost úspěšně využívat AIDS při jedné z hlavních činností takzvaných neokonzervativců, totiž tažení proti všemu, co se nazývá zkráceně (a nepřesně) „šedesátými léty“. Veškerá politika „silné ruky“ – intolerance, psychózy, strachu z politické slabosti – se upnula na tuto nemoc.

AIDS je tak vhodnou živnou půdou k vytváření známého, sjednocujícího strachu, jako byl strach z „podvratné činnosti“ i obavy novějšího data z nezvládnutelného znečišťování životního prostředí a nepřetržitého proudu přistěhovalců z třetího světa, že by nebylo divu, kdyby tato společnost považovala AIDS za totální ohrožení civilizace. A zvyšování metaforického významu choroby roznécováním strachu z toho, jak snadno se přenáší a jak hrozivě se šíří, nijak neuměňuje její pověst, že je hlavně důsledkem pokoutního jednání (nebo ekonomické a kulturní zaostalosti). Dvojití pojetí AIDS – jednak jako trestu za úchylné chování a jednak jako ohrožení nevinných – nestojí v protikladu. Metafora moru je právě proto tak mocná a účinná, že umožňuje, aby se choroba chápala jako něco, co postihuje „ty druhé“, kteří si o to koledují, i jako něco, co může postihnout všechny.

Je ovšem jedna věc zdůrazňovat, jak tato nemoc ohrožuje každého (aby se vyvolal strach a potvrdily předsudky), a docela jiná tvrdit, že AIDS nakonec přímo či nepřímo postihne každého (aby se předsudky rozptýlily a stigma oslabilo). V poslední době titíž mytologové, kteří se snažili využít AIDS k ideologické mobilizaci proti úchylnosti, ustoupili od nejstrašidelnějšího posuzování choroby. Teď halasně hlásají, že infekce „širokou veřejnost“ nepostihne, a naopak od-suzují „hysterii“ a „paniku“ vyvolávanou AIDS. Domnívají se, že nemoci se dostává zbytečně přehnané publicity, a upozorňují na snahy uklidnit vlivnou menšinu tím, že „jejich“ chorobu přijmeme za „svou“ – což je další doklad zvratu hanebných „liberálních“ hodnot a duchovního úpadku Ameriky. Když z AIDS uděláme problém každého jednotlivce, a tím předmět, o kterém je třeba každého poučit, tvrdí liberální mytologové AIDS, jak se potom pozná, kdo jsme „my“ a kdo jsou „oni“? Z „nich“ se tím také snímá vina, nebo aspoň

morální soud nad nimi ztrácí svou váhu. (Při takových řečnických projevech zůstává choroba nadále téměř výlučně ztotožňována s homosexualitou a především se sodomií.) „Stala se Amerika zemí, kde se ve škole nesmí probírat desatero božích přikázání, zato má být povinná výuka o bezpečné sodomii?“ táže se Pat Buchanan, když vznáší protest proti „poštilému“ návrhu ve zprávě nové prezidentské komise, vedené admirálem Watkinsem a zabývající se epidemií, návrhu, aby byla veškerá diskriminace lidí postižených AIDS zákonem zakázána. Cílem útoků se stala nikoli nemoc, ale výzva vznesená z oficiálních míst, „aby se skoncovalo s předsudky a strachem a místo nich aby nastoupil soucit“ (slovy Watkinsovy zprávy). Konzervativci tvrdí, že takový postoj podkopává sílu (nebo ochotu) společnosti trestat a vyčleňovat odsudkem sexuálního chování.

Více než rakovina a spíše podobně jako syfilis rozněcuje AIDS hrozivé fantazie o nemoci, která je dokladem zranitelnosti jak jedinců, tak společnosti. Virus napadá tělo; choroba (nebo podle novější verze strach z této choroby) napadá celou společnost. Koncem roku 1986 prezident Reagan prohlásil, že AIDS se šíří – samozřejmě „zákeřně“ – „široko daleko celou naší společností“.* Ale AIDS, vyvolávající představu skrytých zhoubných procesů v těle, se používá, nepřiliš přesvědčivě, také jako názorná politická metafora pro označení vnitřních nepřátel, dokonce i ve Francii, kde se AIDS – francouzsky *le sida* – rychle přiřadil k zá-

* Reaganovo frázovité tvrzení, jak strašná je nemoc druhých lidí, je v rozporu s rozhodně originálnějším popřením jeho vlastní nemoci. Když se ho zeptali, jak se cítí po operaci rakoviny, odpověděl: „Já jsem neměl rakovinu. Měl jsem v sobě něco, co v sobě mělo rakovinu, a to mi vyřídilo.“

sobě politických invektiv. Le Pen odsoudil některé ze svých oponentů jako „aidsovské“ (*sidaïque*) a protiliberální polemik Louis Pauwels řekl, že středoškoláci, kteří loni stávkovali, trpí „mentálním AIDS“ (*sont atteint d'un sida mental*). Jako metafora se AIDS příliš neosvědčil ani pro označení zla v mezinárodní politice. Pravda, Jeane Kirkpatricková jednou neodolala a přirovnala k AIDS mezinárodní terorismus, ale takové výpady jsou řídké – snad proto, že pro tento účel bohatě postačí metafora rakoviny.

To neznamená, že AIDS se nepoužívá – absurdně – jako metafora, ale jenom to, že metaforický potenciál AIDS je jiný, než je tomu u rakoviny. Když filmový režisér ve filmu Alaina Tannera *Přeludné údolí* (1987) uvažuje: „Kino je jako rakovina,“ a potom se opraví: „Ne, je nakažlivé, je spíš jako AIDS,“ přirovnání neohrabaně kulhá a nevystihuje pravý význam AIDS. V metaforickém použití nejde tak o jeho nakažlivost, ale spíš o to, s jakou latencí se typicky projevuje. Spisovatel Anton Šammas, Palestinec žijící v Izraeli, tak popsal v jeruzalémském týdeníku *Kol ha'ir*, v záchvatu medicínského, sexuálního i politického fantazírování, vyhlášení nezávislosti Izraele z roku 1948 jako

AIDS „židovského státu v zemi izraelské“, z jehož dlouhé inkubace vzniklo Guš emunim a ... [rabi Meir] Kahane. Tím to všechno začalo a tím to všechno skončí. AIDS, navzdory mým sympatiím k homosexuálům, bohužel postihuje především monoerotiky, a jednonárodní židovský stát zákonitě obsahuje zárodky své vlastní zkázy: zhroucení politického imunitního systému, kterému říkáme demokracie... Rock Hudson, který býval stejně krásný jako příslušník Palmachu, teď umírá dávno po tom, co byl Palmach rozpuštěn. Stát Izrael (samozřejmě, že pro Židy) byl vskutku kdysi krásný...

Ještě větší metaforický potenciál má AIDS jako prostředek vyjádření znesvěcení a mutace. Rakovina jako metafora je dosud běžná pro označení toho, co nahání strach a vzbuzuje žal, i když už není tak obávaná jako dříve. Jestliže se AIDS dá přece jen použít podobně, není to proto, že dovede nečekaně napadnout (rys, který má společný s rakovinou), ani proto, že je to nakažlivá nemoc, ale pro specifické představy spojené s viry.

Z virologie vyplývá nová sada medicínských metafor nezávislých na AIDS, které přesto podporují jeho mytologii. Léta předtím, než se AIDS objevil na scéně, prohlásil William Burroughs věštecky, a po něm to opakovala Laurie Andersonová, že „jazyk je virus“. Až donedávna se prokázal virový původ většinou u infekcí, které mají velmi rychlý průběh, například vztekliny a chřipka. Avšak rozrůstá se kategorie virových infekcí s pomalu se projevujícími účinky. O mnoha progresivních a bez výjimky smrtelných poruchách centrálního mozkového systému a o některých degenerativních mozkových chorobách, které se mohou objevit ve stáří, právě tak jako o tzv. autoimunitních chorobách, se nyní soudí, že jsou ve skutečnosti virového původu. (A přibývají doklady, že alespoň některé druhy rakoviny u člověka způsobuje také virus.) Představa spiknutí se dobře hodí pro metafory s nelítostnými, zákeřnými a nesmírně trpělivými viry. Na rozdíl od bakterií, což jsou poměrně složité organismy, se viry popisují jako zcela primitivní formy života. Jejich činnost je současně daleko složitější než činnost, jaká se předpokládala u dřívějších bakteriálních typů infekcí. Viry nezpůsobují pouze infekci, nákazu. Přenášejí rovněž genetické „informace“, přetvářejí buňky. A mnohé z nich se samy vyvíjejí. Zatímco virus vyvolávající neštovice zůstává podle všeho po celá staletí neměnný, chřipkové viry se vyvíjejí tak rychle, že se vakcíny

musejí každý rok upravovat, aby držely krok s měnící se „tvárností“ viru.* Virus, nebo přesněji řečeno viry, které se považují za příčinu AIDS, jsou přinejmenším tak proměnlivé jako viry chřipkové. „Virus“ je dnes vskutku synonymem změny. Když nedávno Linda Ronstadtová vysvětlovala, proč se raději věnuje mexické lidové hudbě než rokenrolu, poznamenala: „V soudobé hudbě nemáme žádnou tradici, leda změnu. Mutovat, jako virus.“

Jestliže se „mor“ jako metafora v budoucnu udrží, bude to spíše díky stále běžnější představě viru. (Časem se už asi žádná choroba způsobená bacilem nebude považovat za mor.) Rovněž informace jako takové, teď neoddělitelně spjaté se schopnostmi počítačů, jsou ohrožovány něčím, co se přirovnává k viru. Ničivé pirátské programy, kterým se říká softwarové viry, se chovají obdobně jako biologické viry (které jsou schopny se zmocnit genetického kódu částí nějakého organismu a způsobit přenos cizího genetického materiálu). Tyto programy, záměrně implantované na disketu, která se má použít v počítači, nebo přenesené, když počítač komunikuje prostřednictvím telefonní nebo datové sítě s jiným počítačem, se zkopírují do operačního systému počítače. A podobně jako jejich biologičtí jmenovci nedají ihned najevo, že paměť počítače je poškozená, čímž „infikovaný“ program získá čas, aby

* Důvod, proč se vakcína považuje za optimální reakci na viry, souvisí s jejich „primitivní“ strukturou. Metabolismus bakterií se v mnohém liší od buněk savců a bakterie se mohou rozmnožovat i mimo buňky hostitele, což umožňuje najít prostředky, které na ně mohou přímo působit. U virů, jež splývají s buňkami hostitele, je mnohem těžší rozlišit funkci virů od normálních buněk. Z tohoto důvodu se jako hlavní strategie ke zvládnutí virových infekcí přešlo na vývoj vakcín, které „nenapadají“ virus přímo (jako penicilin napadá bakterie), ale „zabraňují“ infekci tím, že předem podporují imunitní systém.

se rozšířil do jiných počítačů. Takové metafory čerpané z virologie, částečně podporované všudypřítomnými řeči o AIDS, se objevují všude. (Virus, který v roce 1987 zničil značné množství dat ve studentském počítačovém středisku na Lehighské univerzitě v Bethlehemu v Pensylvánii, dostal jméno PC AIDS. Ve Francii už odborníci na počítače hovoří o problému *le sida informatique*.) A ty zase umocňují vědomí všudypřítomnosti AIDS.

Nikoho snad nepřekvapí, že nejnovější transformační prvek moderního světa, počítače, přebírá metafory založené na naší nejnovější transformační chorobě. A nepřekvapí ani, že v popisech průběhu virové infekce používáme často jazyk počítačového věku, jako když se například řekne, že virus se normálně „sám zkopíruje“. Vedle takových technických popisů bývají viry charakterizovány animisticky – jako číhající hrozba, jako nestálé, jako zálučné, jako biologicky vynalézavé – a to všechno podporuje pocit, že nemoc může být cosi důmyslného, nepředvídatelného, neobvyklého. Tyto metafory těsně souvisí s názory na AIDS, které tuto chorobu odlišují od jiných, náležitých do skupiny morových chorob. Strach představovaný AIDS je starý, ale postavení této choroby jako neočekávané události, jako něčeho docela nového – jakoby nového trestu – veškerou hrůzu ještě posiluje.

Kapitola sedmá

„Jsou lidé, kteří nepřipustí, že některé nemoci jsou nové, jiní mají za to, že mnohé staré už přestaly a že ty, jež za nové považovány jsou, mají jen krátce vyměřený čas. Avšak milost Boží velikou hromadu nemocí rozptýlila a nižádné zemi nenaložila všechny. Některé mohou býti nové v jedné zemi, zatímco v jiné byly starými. Nové objevy na Zemi objevují rovněž nové nemoci... a kdyby i Asie, Afrika a Amerika přinesly své seznamy, Pandořina skříňka by překypovala: musí to býti podivná sbírka nemocí.“

 sir Thomas Browne,

 „List příteli u příležitosti
 úmrtí jeho blízkého přítele“

Je samozřejmě nepravděpodobné, že by AIDS, identifikovaný poprvé počátkem osmdesátých let, byl zcela novou nemocí. Virus se už nejspíš vyskytoval dlouho, a nejen v Africe, i když teprve nedávno (a v Africe) nabyla tato choroba charakteru epidemie. Pro všeobecné povědomí to však nová nemoc je, i pro medicínu. Výskyt nové epidemické choroby, když se už několik desetiletí s důvěrou předpokládalo, že takové pohromy jsou věcí minulosti, postavení medicíny nevyhnutelně změnil. Nástup AIDS jasně ukázal, že infekčním nemocem není zdaleka odzvoněno a že jejich soupis není zdaleka uzavřen.

Medicína změnila mravy. Choroba je znovu mění. Antikoncepce a ujišťování lékařů, že choroby přenášené pohlavním stykem (stejně jako téměř všechny infekční choroby) se dají snadno vyléčit, vedly k tomu, že sex se začal považovat za dobrodružství bez následků. AIDS nyní nutí lidi považovat sex za něco, co může mít ty nejhroznější následky; za sebevraždu. Nebo vraždu. (Počátkem osmdesátých let se ve Spojených státech vyskytly snahy učinit ze sexuality nebezpečnou záležitost, když značný výskyt herpetu vyvolal široko daleko paniku – a herpes je ve většině případů jen velmi nepříjemný a po stránce erotické pouze diskvalifikuje.) Strach z AIDS vnáší do aktu, jehož ideálem je čistě přítomný prožitek (a vytváření budoucnosti), spojení s minulostí, které se dá ignorovat jen na vlastní nebezpečí. Sex už partnery nevytrhává, byť jenom na chvíli, ze společnosti. Nedá se považovat jenom za splnutí dvou lidí. Je to řetěz, řetěz předávaný z minulosti. „Takže pamatujte, když má někdo pohlavní styk, tak ho nemá jenom s tím partnerem, s kterým to právě dělá, ale i se všemi ostatními, s kterými to ten partner dělal za uplynulých deset let,“ upozorňoval v roce 1987 ministr zdravotnictví a sociálních služeb dr. Otis R. Bowen. S výjimkou trvalé monogamie odhaluje AIDS veškerý sex jako promiskuitní (a tedy nebezpečný) a zároveň jako úchylný, protože veškeré heterosexuální styky jsou také homosexuální, i když nepřímo.

Strach ze sexuality je nový rejstřík ve světě strachu, v němž teď každý žije a který vyvolává choroba. Obavy z rakoviny nás naučily strachu ze znečišťování životního prostředí. Teď máme strach ze znečišťování lidí, který v nás nutně budí úzkost z AIDS. Strach z kalichu při přijímání, strach z operace, strach z nakažené krve, ať už Kristovy, nebo vašeho souseda. Život – krev, pohlavní výměšky – je sám nositelem nákazy. Tyto látky mohou být smrtonosné. Raději se

jim vyhněte. Lidé si stědají vlastní krev, budou ji ještě potřebovat. Model altruistické pomoci v naší společnosti, anonymní dárcovství krve, je ohrožen, protože nikdo nemůže mít jistotu, jaká je krev anonymního dárce, kterou má dostat. AIDS nejen vede k novému neblahému americkému moralizování o sexu, ale podporuje také vyznávání sobeckých zájmů, což bývá obvykle chváleno jako „individualismus“. Sobectví teď dostává další zelenou jako rozvážné chování v zájmu zdraví.

Každá náhlá epidemie, i taková, která je mimo podezření, že by se přenášela pohlavním stykem, a u níž z nákazy nelze vinit nemocné, vede k přibližně stejným opatřením: vyhybat se pacientům a izolovat je. Během chřipkové pandemie v letech 1918–19 – chřipka je silně nakažlivá choroba, přenášená vzduchem (do těla se viry dostávají dýchacím ústrojím) – se lidem doporučovalo, aby si s nikým nepodávali ruku a při líbání si dávali přes ústa kapesník. Policisté měli nařízeno, aby si před vstupem do domu, kde jsou nemocní, nasadili mulovou masku, stejně jako to dělají mnozí policisté dnes, když jdou někoho zatknout do chudinské čtvrti, protože ve Spojených státech se AIDS stále víc stává nemocí městské chudiny, hlavně černochů a lidí hispánského původu. Mnozí holiči a zubaři nosili rukavice a přes ústa masku, stejně jako zubní lékaři a technici dnes. Ale tato velká chřipková epidemie, která zahubila dvacet milionů lidí, trvala jen patnáct měsíců. U pomalých epidemií jsou taková bezpečnostní opatření vlastně doživotní záležitostí. Stanou se součástí společenských zvyklostí.

U epidemie, která nemá v dohledné době naději na vakcínu, natož na léčbu, hraje ve vědomí lidí větší roli prevence. Avšak kampaně, jejichž cílem je uchránit obyvatelstvo před nemocí, narážejí u chorob přenášených sexuálně na mnoho potíží. Americké zdravotnic-

ké kampaně se vždy stavěly jaksi zdráhavě ke sdělování informací o bezpečnějších metodách sexuálního styku. *Americký průvodce pro školy*, vydaný koncem roku 1987 ministerstvem školství, výslovně odmítá probírat otázku, jak zmenšit riziko, a doporučuje jako nejlepší způsob ochrany proti AIDS zdrženlivost; připomíná tím přednášky vojákům za první světové války, v nichž se jim kladlo na srdce, že pohlavní čistota je jedinou zárukou proti syfilidě a zároveň součástí jejich vlastenecké povinnosti v boji s Huny.* Hovořit o kondomech a čistých jehlách se rovná téměř schvalování a podporování pokoutního sexu a nedovolených chemických prostředků. (A do jisté míry to tak je. Výchova k tomu, jak se uchránit nákazy AIDS, skutečně předpokládá, že se uznávají, a tedy tolerují nejrůznější projevy sexuality.) Evropské společnosti nejsou, pokud jde o veřejná opatření, pokryteckým vztahem k sexu natolik postiženy, aby výzvami obyvatelstva k opatrnosti apelovaly na pohlavní zdrženlivost. „Buď opatrný. AIDS.“ „AIDS. Nezemři na nevědomost.“ Specifický význam těchto všeobecných výzev, které můžete vidět na plakátech a v televizních šotek už několik let po celé západní Evropě, je: Používej kondom. Ale veškeré takové výzvy k opatrnosti a překonání nevědomosti mají ještě širší význam, který povede k tomu, že i ve Spojených státech si na podobné

* Druhou stránkou tohoto odmítnutí podat návod, jaké méně nebezpečné způsoby styku použít, byl pocit, že je nemožné podrobit svůj sexuální život zásadám bezpečnosti a rozvahy. Hemingway ve své knize *Smrt odpoledne* (1932) uvádí: „Syfilis byla choroba křížácků za středověku. Předpokládalo se, že právě oni ji přinesli do Evropy, a je to nemoc všech lidí, kteří se v životě neohlížejí na následky. Je to prostě pracovní úraz, jaký mohou očekávat všichni, kdo vedou neuspořádaný sexuální život a jsou takové natury, že radši podstoupí riziko, než aby používali ochranné prostředky, a takový konec nebo spíš fáze života čeká všechny prostopášníky, kteří si nedají fíct.“

inzeráty ve veřejném zájmu zvykneme. Má-li se nějaká událost brát jako skutečnost, je třeba ji vyslovit, mluvit o ní stále znovu a znovu. V tomto případě mluvit o ní pořád dokola znamená vtisknout do vědomí lidí riziko, nutnost chovat se rozumně, a teprve pak jim nabídnout určité rady.

Mezi oficiálním pokrytectvím a módní tendencí uvolněných mravů z posledních desetiletí zeje ovšem obrovská propast. Názor, že pohlavní choroby nejsou nebezpečné, dosáhl svého vrcholu v sedmdesátých letech, a právě tehdy se také mnoho homosexuálů sdružilo do jakési etnické skupiny, jejímž výrazným folklórním znakem byla sexuální nenasytnost. Instituce městského homosexuálního života se staly jakýmsi sexuálním dodávkovým systémem nevídané rychlosti, výkonnosti a rozsahu. Strach z AIDS si vynucuje mnohem umírněnější ukojování choutek, a to nejen mezi homosexuály. Sexuální život ve Spojených státech v době před rokem 1981 připadá teď středním vrstvám jako ztracený věk nevinnosti – ovšem nevinnosti v rouše prostopášnosti. Po dvou desetiletích utrácení, spekulací a inflace v oblasti sexu jsme se dostali do prvního stadia sexuální deprese. Ohlížení se zpátky na svět sexu v sedmdesátých letech se přirovnává ke vzpomínání na jazzový věk dvacátých let po krachu v roce 1929.

Jeden soubor hesel společnosti, ve které žijeme, zní: Konzumuj. Rozpínej se. Dělej si, co chceš. Bav se. Sama podstata tohoto ekonomického systému, který přinesl takovou nevídanou volnost, užívanou nejvíc ve formě fyzické mobility a materiálního blahobytu, závisí na povzbuzování lidí, aby se nenechali omezovat. Chuť *musí* být nemírná. Kapitalistická ideologie dělá z nás ze všech labužníky volnosti – donekonečna rozšiřovaných možností. Prakticky každé hnutí, které se

za někoho bere, hlásá, že především anebo také nabídne větší svobodu. Samozřejmě že ne jakoukoli svobodu. V bohatých zemích se svoboda stále více ztotožňuje s „osobním uspokojením“ – je to svoboda, které se člověk těší nebo kterou uplatňuje sám (nebo *jako* sám). Proto se poslední dobou hodně diskutuje o tělu, pohlíží se na ně v novém světle jako na nástroj, jímž je možno stále větší měrou uskutečňovat různé programy sebezdokonalování, nabývání větší moci. Jestliže se lidem předkládají výzvy k spotřebě a jestliže se sebevyjádření přikládá bez jakýchkoli pochyb hodnota, je zcela samozřejmé, že se pro leckoho i sexualita stala jednou z možností uspokojení – jako výraz volnosti, větší pohyblivosti, posunu omezujících hranic. Sexualita pro zábavu a bez rizika rozhodně není vynálezem homosexuální subkultury, nýbrž nevyhnutelným opakovaným objevem kapitalistické kultury, jenž měl záruku také v medicíně. Toto vše se příchodem AIDS zřejmě nenávratně změnilo.

AIDS umocňuje účinnost docela jiných, a přece komplementárních výzev, stále častěji vyslyšených lidmi v této společnosti, zvyklými starat se o své potěšení: stále víc se jich zapojuje do programů, které vedou k sebezdokonalování a ke kázni (dieta, cvičení). Nepřejídejte se. Dbejte na sebe. Nezanedbávejte se. Už dlouho se brzdí určité tužby ve jménu zdraví nebo pěstování ideální postavy – dobrovolné omezování, svoboda v praxi. Katastrofa AIDS ukazuje, že je *nutné* okamžitě začít s omezováním, ukáznit tělo i vědomí. Avšak změny, které vyvolává AIDS, jsou hlubší než pouhá reakce na něj, jsou víc než jen chování motivované strachem ze skutečného nebezpečí, tedy přiměřené. Vyjadřují pozitivní touhu, touhu po přísnějších normách v osobním životě. V našem životním stylu existuje široká tendence daná pocitem, že končí jedna éra, tendence, kterou AIDS zvyrazňuje: reakce na

AIDS se totiž promítá do přesvědčení mnoha lidí, že čisté světské ideály se vyčerpaly – ideály, které podporovaly volnost mravů nebo aspoň proti ní nevytvářely výrazné zábrany. Chování podporované AIDS je součástí širšího vděčného návratu k jakýmsi „konvencím“, jako je například návrat k figurální malbě a krajino-malbě, tonalitě a melodii, ději a postavám i jiným prvkům v umění, a složitý modernismus se halasně zapuzuje. Omezení požadavku promiskuity ve středních vrstvách, vzrůstající ideál monogamie, rozumného sexuálního života jsou stejně nápadné řekněme ve Stockholmu s nepatrným výskytem případů AIDS jako v New Yorku, kde má tato choroba vlastně rozsah epidemie. Reakce na AIDS je zčásti naprosto racionální, ale zároveň přispívá k zpochybňování mnoha ideálů (a rizik) osvíceného modernismu, které nabývalo na intenzitě po celá sedmdesátá léta. A nový sexuální realismus jde ruku v ruce s návratem potěšení z tonální hudby, Bouguereaua, zaměstnání v investiční bance a svatby v kostele.

Vzrůstající panika z nebezpečí volného a prodejného sexu asi nezmenší přitažlivost jiných radostí: očekává se, že budovu v Hamburku, kde bylo donedávna Erotické centrum, opět naplní butiky. Sexuální styky se mají praktikovat jenom s rozmyslem. Běžné užívání drog, které povzbuzovaly energii pro duševní práci a pro debaty (v sedmdesátých letech rovněž vzrostlo užívání kokainu ve středních vrstvách), také pomáhalo připravovat cestu k neocelibátu a vedlo k vyprchání spontánnosti v sexuálním životě, typickému v tomto desetiletí mezi vzdělanci. Objevily se stroje, které novými, oblíbenými metodami navozují touhu a udržují ji v bezpečných mezích, co nejvíce v mentální sféře: komerčně se organizuje smilnění po telefonu (ve Francii tomuto účelu slouží „Minitel“), které nabízí jistý druh anonymního sexu bez skutečné soulože. A zpřís-

něná opatření tykající se kontaktu se teď uplatňují i ve světě počítačů. Uživatelé počítačů jsou vyzýváni, aby každý nový software považovali za „potenciální nosič“ viru. „Nikdy nekládejte do počítače disketu, aniž si ověříte její zdroj.“ Takzvané vakučné programy, které se objevují na trhu, prý poskytují jakousi ochranu, avšak odborníci se shodují v názoru, že jediným bezpečným způsobem, jak zabránit hrozbě počítačové virové nákazy, je nepřebírat programy a data. Je možné, že konzumní kultura dostane nový impuls, budou-li spotřebitelé nejrůznějších druhů zboží a služeb varováni, aby byli opatrnější, sobečtější. Tyto ohledy se totiž odrazí v jejich zmnožení.

Kapitola osmá

Epidemie zvlášt' nebezpečných nemocí vždycky vyvolávají pokřik proti shovívavosti nebo tolerantnosti – dnes se tomu říká laxnost, slabost, nepořádek, korupce, zkrátka nezdravý stav. Vznášejí se požadavky, aby se všichni podrobili „testům“, aby se izolovali nemocní i ti, kteří jsou podezřelí z nemoci nebo z přenášení nákazy, a aby se vytvořily bariéry proti skutečné nebo domnělé nákaze cizinců. Státy, které už mají vládu vojenského typu, jako například Čína (s nepatrným počtem zjištěných případů) a Kuba (se značným počtem už skutečně nemocných), reagují rychleji a rázněji. AIDS je „trojským koněm“ každého. Půl roku před zahájením olympijských her v roce 1988 oznámila jihokorejská vláda, že bude všem zahraničním účastníkům rozdávat zdarma kondomy. „Toto je naprosto cizí choroba a jediný způsob, jak zastavit její šíření, je přerušit sexuální kontakty mezi Indý a cizinci,“ prohlásil generální ředitel indického vládního Výboru pro lékařský výzkum, a tím doznal naprostou bezbrannost obyvatelstva, jehož počet už dosahuje bezmála miliardy a pro něž zatím neexistuje školený zdravotnický personál ani léčebná střediska, která by se specializovala na tuto nemoc. Jeho návrh, aby byl zakázán pohlavní styk a porušení zákazu se trestalo pokutami a vězením, je jako prostředek k zamezení šíření sexuálně přenášených chorob stejně nepraktický jako častější

návrhy na zavedení karantény – to jest na internaci. Uvěznění asi třiceti tisíc Američanek, prostitutek a žen z prostituce podezřelých, za první světové války v internacích táborech obehnaných ostnatými dráty, aby se přý mezi vojáky zamezilo šíření syfilidy, nevedlo k poklesu počtu nakažených – právě tak jako za druhé světové války internace desetitisíců Američanů japonského původu, potenciálních zrádců a špiónů, asi nezabránilo ani jediné špiónáži či sabotáži. To ovšem neznamená, že se obdobné návrhy neobjeví ve vztahu k AIDS a že se nesesetkají s podporou, a to nejen mezi lidmi, u nichž se to dá předpokládat. Jestliže lékařská zařízení byla dosud baštou zdravého, rozumného přístupu a zcela odmítala uvažovat o návrzích na karanténu a internaci, může to být částečně také proto, že rozsah krize je zatím poměrně omezený a další vývoj nemoci nejasný.

Nejistota, jak dalece se nemoc rozšíří – jak brzy a na koho –, zůstává v centru pozornosti veřejných debat o AIDS. Zůstane při svém šíření po světě omezen převážně na okrajové skupiny obyvatel, na takzvané rizikové skupiny a pak na široké vrstvy městské chudiny? Anebo se nakonec stane klasickou pandemií, která zachvátí celé oblasti? Oba názory se vyskytují. Po vlně prohlášení a článků tvrdících, že AIDS ohrožuje každého, následuje další vlna článků, které ujišťují, že je to nemoc „jejich“, ne „naše“. Počátkem roku 1987 předpověděl americký ministr zdravotnictví a sociálních služeb, že ve srovnání s celosvětovou epidemií AIDS nám bude nakonec Černá smrt – největší epidemie, jaká kdy byla zaznamenána, která vyhladila třetinu až polovinu obyvatelstva Evropy – připadat „málem nicotná“. Koncem roku pak řekl: „Není to masová epidemie rychle se šířící mezi heterosexuály, jak se tolik lidí obává.“ Ještě nápadnější než cyklické střídání názorů veřejnosti na AIDS je ochota tolika lidí věřit, že spěje k těm nejkatastrofálnějším koncům.

Ve Spojených státech a v západní Evropě se stále častěji ozývá ujišťování, že „široká veřejnost“ se nemusí ničeho obávat. Termín „široká veřejnost“ se tu dá chápat jako běloši a heterosexuálové. Každý ví, že AIDS dostává neúměrný počet černochů, stejně jako je neúměrný počet černochů v armádě a obrovsky neúměrný počet ve věznicích. „Virus AIDS nabízí stejnou příležitost pro všechny“ bylo heslo jedné z kampaní na získání peněžních fondů, kterou nedávno podnikla Americká nadace pro výzkum AIDS. Narážkou na „stejnou příležitost“, známou z nabídky pracovních míst, tato fráze skrytě potvrzuje to, co zdánlivě vyvrací: AIDS je nemoc, která v této části světa postihuje menšiny, rasové i sexuální. A pokud jde o nedávnou otřesnou předpověď Světové zdravotnické organizace, že pokud se rychle nevyvine příslušná vakcína, což je nepravděpodobné, bude v příštích pěti letech desetkrát až dvacetkrát tolik případů AIDS, než kolik jich bylo v uplynulých pěti letech, předpokládá se, že většina z těchto milionů budou Afričané.

AIDS se stal rychle celosvětovou záležitostí – probíranou nejen v New Yorku, Paříži, Riu, Kinshase, ale také v Helsinkách, Buenos Aires, Pekingu a Singapuru –, když ještě zdaleka nebyl hlavní příčinou úmrtí v Africe, tím méně na světě. Jsou známé nemoci, jako jsou známé země, a nemusí to být právě ty s největším počtem obyvatel. AIDS tak neproslul jenom proto, že postihuje také bělochy, jak s trpkostí tvrdí někteří Afričané. Je však nesporně pravda, že kdyby zůstal čistě africkou nemocí, pak by se jím mimo Afriku zabývalo jen málo lidí, i kdyby tu na něj umíraly miliony. Byl by to jeden z těch „přírodních“ úkazů, jako třeba hladomory, které opakovaně deptají chudé, přelidněné země a s nimiž si obyvatelé bohatých zemí nevědí rady. Ale protože je to celosvětový jev – totiž protože posti-

huje i Západ –, není považován jen za přírodní pohromu. Má historický význam. (Evropa s novými evropskými zeměmi se sama definuje zčásti tak, že právě tam, v prvním světě, se rodí katastrofy historického, transformačního významu, kdežto v chudých afrických nebo asijských zemích jsou jenom částí cyklu, a proto čímsi jako přírodním úkazem.) AIDS nezískal takovou publicitu ani pouze proto, že – jak poukazují někteří – v bohatých zemích postihla tato choroba nejdříve skupinu lidí skládající se ze samých mužů, téměř samých bělochů, většinou lidí vzdělaných, kteří se dovedou ozvat a dovedou získat a zorganizovat pozornost veřejnosti i sehnat finance na výzkum. AIDS zaujímá v našem vědomí tak významné místo díky tomu, co představuje. Připadá nám přímo jako prototyp všech katastrof, které mohou potkat privilegované vrstvy obyvatelstva.

To, co předpovídají biologové a zdravotníci, je ovšem daleko horší, než si můžeme představit nebo než může společnost (a ekonomika) snést. Žádný odpovědný činitel nevyjadřuje nejmenší naději, že si africká ekonomika a zdravotnictví dokážou poradit s rozšířením choroby, jaké se předpovídá pro blízkou budoucnost, zatímco každý den se v tisku setkáváme s odhady závratných sum, které bude muset na AIDS vynaložit země, kde je hlášen největší počet případů, Spojené státy. Uvádějí se neuvěřitelně obrovské náklady na zajištění minimální péče o lidi, kteří onemocní v několika příštích letech. (Za předpokladu, že ubezpečování „široké veřejnosti“ vyjde, ale o tom se v lékařských kruzích dost pochybuje.) Ve Spojených státech, a nejenom tam, se hovoří o stavu celonárodního ohrožení, kdy „jde možná o naše bytí a nebytí“. Autor jednoho úvodníku v *The New York Times* loni bědoval: „My všichni známe pravdu, jeden každý z nás. Žijeme v době moru, jaký ještě nikdy nebyl na

naši zemi seslán. Můžeme předstírat, že neexistuje nebo že existuje pro ty druhé, a tvářit se, jako bychom nevěděli..." A na jednom francouzském plakátu je vidět obrovskou černou hmotu, připomínající UFO, která visí nad známým šestistranným obrysem země a skoro celý ho zastíňuje pavoukovitými paprsky. Nad obrazem je napsáno: „Na každém z nás záleží, aby ten stín zmizel“ (*Il dépend de chacun de nous d'effacer cette ombre*). A pod ním: „Francie nechce zemřít na AIDS“ (*La France ne veut pas mourir du sida*). Takové symbolické výzvy k masové mobilizaci do boje proti hrozbě, jakou svět nepamatuje, se čas od času objevují v každé masové společnosti. Pro moderní stát je také typické, že se podobné vyhlášky o mobilizaci formulují velmi všeobecně, takže skutečná reakce na ně zdaleka není taková, jaká se požaduje, aby se národ mohl oné hrozbě postavit. Taková rétorika má svůj vlastní život: určitému účelu poslouží už tím, že prostě udržuje ideál jednotného společného postupu, který je v přesném protikladu ke sledování osobních zájmů a uzavírání se do soukromí, jak tomu občany učí moderní masová společnost.

Říká se, že je v sázce přežití národa, civilizované společnosti, světa – běžná tvrzení ospravedlňující represe. (Stav ohrožení vyžaduje „drastická opatření“ atd.) Rétorická varování o konci světa, která AIDS vyvolává, nevyhnutelně vytvářejí záminky k represím. A působí i jinak. Nabízejí stoický, nakonec otupující pohled na katastrofu. Významný harvardský historik přírodních věd Stephen Jay Gould prohlásil, že pandemii AIDS můžeme spolu s atomovými zbraněmi považovat za „největší nebezpečí naší doby“. Ale i kdyby zahubila až čtvrtinu lidstva – a Gould tuto možnost nevyklučuje –, „stále nás ještě zůstane dost a můžeme začít znovu“. Racionální a humánní vědec nedbá na nářky moralistů a nabízí minimální útěchu: jde o apo-

kalypsů, která nemá žádný smysl. AIDS je „přírodní jev“, nikoli událost „s morálním významem“, zdůrazňuje Gould; „z jeho rozšíření nemůžeme vyčíst žádné poselství“. Je samozřejmě zvrhlé přičítat rozšíření infekční nemoci význam ve smyslu morálního trestu. Ale snad je jen o trochu méně zvrhlé chtít na lidech, aby na smrt tak příšerného rozsahu pohlíželi s vyrovnaným klidem.

V mnoha dobře míněných veřejných diskusích naší doby se vyjadřuje přání hovořit otevřeně o tom nebo onom z různých nebezpečí, která mohou vést k celosvětové katastrofě. A teď k nim přibylo další. K umírajícím oceánům, jezerům a lesům, k neomezenému růstu počtu obyvatelstva v chudých částech světa, k jaderným haváriím, jako byl Černobyl, k proděravění a poškozování ozonové vrstvy, k trvalé hrozbě atomové konfrontace mezi velmocemi nebo atomového útoku některé agresivní země, která není pod kontrolou velmocí – k tomu všemu nyní přidejme AIDS. Čím více se blížíme ke konci tisíciletí, tím nevyhnutelněji budou narůstat apokalyptické představy. Přesto se rozsah fantazií o zkáze, které inspiruje AIDS, nedá vysvětlit pouze kalendářem, ba ani velmi reálným nebezpečím, jež tato nemoc představuje. Určitou roli tu hraje potřeba apokalyptického scénáře, která je typická pro „západní“ společnost, a snad ještě více pro Spojené státy. (Amerika, jak někdo řekl, je země s duší církve – evangelické církve s její tendencí hlásat radikální konce a zbrusu nové začátky.) Záliba ve scénářích s nejhorším koncem odráží potřebu ovládnout strach z toho, co se nám vymyká z rukou. Vyjadřuje také domnělou spoluvinu na pohromě. Vědomí, že civilizovaná společnost je v úzkých nebo před krachem, rozněcuje touhu po smazání minulosti, po začátku od nuly – tabula rasa. Nikdo samozřejmě nechce mor. Jenže ano, byla by to vlastně příležitost začít znovu.

A nový začátek – to je velmi moderní a také velmi americké.

AIDS možná podporuje sklon k otrlosti vůči představám o celosvětové zkáze, který pěstovalo už hromadění jaderných zbraní a hrozba atomové války. Ustavičné řečnění o apokalypse vedlo k tomu, že se stává stále neskutečnější. Jde o jakýsi stálý moderní scénář: hrozí apokalypsa... ale nedojde k ní. A stále ještě hrozí. Zdá se, že se zmítáme v jedné z apokalyps moderního typu. Tato se ještě neodehrála, její výsledek se zatím odkládá: rakety, jež nám krouží nad hlavou s jadernou náloží, jaká by mohla několikrát zničit život na zemi, ale (dosud) nevybuchlou. A pak tu jsou ty, které už probíhají, ale (dosud) nedospěly k nejobávanějším důsledkům – jako například astronomický dluh třetího světa nebo přelidnění, jako ekologické zamoření; nebo ty, které se už odehrály, ale pak se nám řeklo, že vůbec nebyly – jako například zhroucení burzy v říjnu 1987, jež bylo podobným krachem jako ten, k němuž došlo v říjnu 1929, a přece jím nebylo. Apokalypsa je dnes seriálem o mnoha dílech. Apokalypsa se stala událostí, která se odehrává i neodehrává. Není vyloučeno, že některé z nejobávanějších událostí, jako například ty, které jsou spojeny s nenapravitelným zničením životního prostředí, se už staly. Ale my to ještě nevíme, protože se změnily normy. Nebo protože nemáme ještě správné ukazatele, abychom dovedli katastrofu změřit. Nebo prostě proto, že je to zpomalená katastrofa. (Anebo *vypadá* jako zpomalená, protože o ní víme, dovedeme ji předjímat; a teď nám nezbývá než čekat, kdy k ní dojde, kdy dospěje až tam, kde by podle toho, co známe, měla být.)

Moderní život nás učí žít s vědomím příšerných, nepředstavitelných – ale prý docela pravděpodobných – katastrof. Každá významná událost je bedlivě sledována, a to nejen zachycováním v obrazech (dnes běžné

rozmnožování skutečnosti, které začalo v roce 1839 vynálezem fotoaparátu). Vedle fotografických a elektronických záznamů událostí máme také výpočty jejich konečných následků. Realita se rozštěpuje na to, co je skutečné, a na alternativní verzi, je dvojitá. Máme událost a její obraz. A máme událost a její projekci. Ale právě tak, jako se nám často zdá, že skutečné události nejsou o nic skutečnější než obrazy nebo představy, a potřebujeme si je ověřit, reagujeme na přítomné události tak, že hledáme jejich potvrzení v mentálním obrysu, s patřičnými výpočty, v konečné projekci událostí.

Úvědomování si budoucnosti je stejně výrazná myšlenková zvyklost a intelektuální zátěž tohoto století, jako bylo uvědomování si historie v devatenáctém století, které – jak upozornil Nietzsche – změnilo tehdy způsob uvažování. Schopnost odhadnout, jak se budou věci v budoucnosti vyvíjet, je nezbytný vedlejší produkt zasvěcenějšího pochopení procesů (lze ho kvantifikovat, testovat), sociálního i vědeckého. Schopnost promítat události poměrně přesně do budoucnosti umocnila dosavadní možnosti, protože se tím získal ohromný nový zdroj poučení, jak se vypořádat s přítomností. Ve skutečnosti se však pohled do budoucnosti, který dříve sledoval jenom lineární vývoj, zato teď má k dispozici kdysi nepředstavitelné kvantum vědomostí, změnil ve vidinu katastrofy. Každý proces má budoucnost a vyzývá k předpovědím opírajícím se o statistiku. Například: počet dnes... za tři roky, za pět let, za deset let; a samozřejmě, na konci století. Vidíme, že všechno v historii nebo v přírodě, o čem se dá říci, že se neustále mění, směřuje vlastně ke katastrofě. (Buď je něčeho příliš málo a stále to ubývá, mizí, upadá, hyne. Nebo je něčeho příliš mnoho a stále toho přibývá tou měrou, že to nemůžeme zvládnout nebo absorbovat: nekontrolovatelný růst.) Většina to-

ho, co odborníci prohlašují o budoucnosti, přispívá k tomuto podvojnému vnímání reality – mimo rámec té podvojnosti, na kterou jsme už zvyklí z důsledného promítání všeho do obrazů. Toto se odehrává teď. A k tomuhle to povede: k hrozící katastrofě, ale zatím ještě neuskutečněné a vlastně i nepředstavitelné.

Totíž k dvojí katastrofě. A mezi nimi je propast, v níž představivost tápe. Rozdíl mezi epidemií, kterou už máme, a pandemií, která se nám slibuje (na základě statistických výpočtů), je asi takový jako rozdíl mezi válkami, které probíhají, takzvanými omezenými, a válkami nepředstavitelně strašnějšími, kterých bychom se mohli dočkat. (Ty si s patřičnými doplňky ve stylu science-fiction lidé s nadšením inscenují pro zábavu formou elektronických her.) Skutečná epidemie s nemilosrdně stoupajícím počtem úmrtí (národní a mezinárodní zdravotnické organizace vydávají statistiky každý týden, každý měsíc) by měla přerůst v kvalitativně jinou, mnohem větší pohromu, k níž možná dojde, možná nedojde. Nic se nezmění, když se nejhroznější odhady revidují dočasně směrem dolů. K tomu někdy dochází ve výsledcích spekulativních statistik roztrušovaných zdravotnickými byrokraty a novináři. Podobně jako u demografických předpovědí, které jsou pravděpodobně stejně přesné, i tady jsou závažné zprávy obyčejně zlé.

Rychle se množící hlášení nebo předpovědi neskutecných (to jest nepředstavitelných) katastrofálních možností vedou někdy k tomu, že jako reakce na ně vznikají různé představy, které realitu popírají. Ve většině diskusí o atomové válce tak být racionální (jak sami sebe charakterizují experti) znamená nebrat zřetel na lidskou realitu, kdežto pochopit citově třeba jenom částečně, co všechno je v sázce pro lidské bytosti (oblast těch, kteří se řadí mezi ohrožené), znamená trvat na nerealistických požadavcích, aby se s nebez-

pečím rychle skoncovalo. Toto rozštěpení názorů veřejnosti na nelidský a snad až příliš lidský je u AIDS daleko méně vyhraněné. Experti odmítají stereotypní postoje k pacientům s AIDS a ke kontinentu, kde podle všeho vznikl, a zdůrazňují, že tato choroba patří mnohem širšímu okruhu populace než skupinám zpočátku považovaným za rizikové, a celému světu, nejen Africe.* Z AIDS se vedle lepry a syfilidy sice stala jedna z chorob nejvíce obtížených významem (což není překvapující), avšak brzdí se jakékoli pokusy stigmatizovat lidi, kteří jí trpí. Nemoc je tak dokonalou truhlicí veškerých obav z budoucnosti, že to do jisté míry hatí předvídatelné snahy přičíst ji úchylné skupině nebo černému kontinentu.

Podobně jako účinky průmyslového znečišťování a nový systém světových finančních trhů i krize AIDS je dokladem, že nic důležitého nemá na tomto světě jen oblastní, místní, omezený charakter; že všechno, co může cirkulovat, cirkuluje a každý problém je, nebo se dříve či později stane, problémem celosvětovým. Cirkuluje zboží (včetně obrazů, zvuku a dokumentů, kte-

* „AIDS není možno zastavit v žádné zemi, nezastaví-li se ve všech zemích,“ prohlásil odstupující předseda Světové zdravotnické organizace v Ženevě dr. Halfdan Mahler na 4. mezinárodní konferenci o AIDS (Stockholm, červen 1988), kde byl hlavním tématem celosvětový charakter AIDS. „Je to světová epidemie a nevyhýbá se žádnému kontinentu,“ pravil dr. Willy Rozenbaum, francouzský specialista na AIDS. „Nedá se zvládnout na Západě, pokud se nezlikviduje všude.“ V protikladu k řečnění o odpovědnosti celého světa, specialitě mezinárodních konferencí, se objevil názor, který se uplatňuje stále více, že AIDS lze považovat za jakýsi darwinistický test schopnosti společnosti přežít, což může vést k odepsání těch zemí, které se nedokáží bránit. Německá specialista dr. Eike Brigitte Helmová prohlásila, že „je již patrné, že v mnoha částech světa AIDS drasticky změní strukturu obyvatelstva. Zvláště v Africe a Latinské Americe. Společnost, která není schopna tak či onak zabránit rozšiřování AIDS, má velmi chabé vyhlídky do budoucna.“

ré cirkulují nejrychleji ze všeho, elektronicky). Cirkuluje smetí: jedovaté průmyslové odpady ze St. Etienne, Hannoveru, Mestre a Bristolu se ukládají u pobřežních měst západní Afriky. Cirkulují lidé, a to v mnohem větším počtu než dříve. A totéž platí i o chorobách. Od neomezených mezikontinentálních letů privilegovaných pro zábavu nebo za služebními povinnostmi až po nebyvalé přesuny chudých z vesnic do měst a legálně nebo ilegálně ze země do země – veškerá tato fyzická pohyblivost a propojenost (spolu s následným upuštěním od starých společenských i sexuálních tabu) je pro maximální fungování rozvinuté světové kapitalistické ekonomiky stejně nezbytná jako snadná přeprava zboží, představ a finančních nástrojů. Nyní je však tato rozrostlá moderní prostorová propojenost, nejen osobní, ale i sociální a strukturální, přenašečem ohrožení zdraví, jež se někdy označuje za ohrožení lidstva vůbec. A strach z AIDS jde ruku v ruce s pozorností věnovanou odhalování dalších katastrof, které jsou vedlejším produktem vyspělé společnosti, zejména těch, jež ilustrují degradaci životního prostředí v celosvětovém měřítku. AIDS je jedním z těch až příliš skutečných heroldů globální vesnice, té budoucnosti, která je už tady a vždycky před námi a kterou nikdo neumí odmítnout.

Že se i z apokalypsy může stát součást našeho obyčejného obzoru budoucnosti, to je vlastně násilí, jakému není rovno, páchané na našem smyslu pro realitu, na naši lidskost. Je však nanejvýš žádoucí, aby se obávaná nemoc jevila jako obyčejná. I nemoc nejvíce nabitá skrytým významem se může stát obyčejnou nemocí. Tak to dopadlo s leprou, ačkoli přibližně deset milionů lidí na světě, které lze snadno přehlédnout, protože téměř všichni žijí v Africe a na indickém subkontinentě, má takzvanou Hansenovu nemoc (nazva-

nou tak – vlastně v rámci jejího zdravého oddramatizování – po norském lékaři, který před více než stoletím objevil bacil, jenž ji způsobuje). Stane se to určitě i s AIDS, až chorobu mnohem lépe pochopíme, a především až se ji naučíme léčit. Pokud jde o osobní zkušenosti a sociální politiku, mnoho prozatím závisí na boji o rétorické přivlastnění nemoci: komu bude patřit, jak se bude při sporech a řečnění asimilovat. Vždycky stojí za to pokusit se vyvrátit prastarý, zdánlivě nezvratný proces, jímž nemoci nabývají zvláštní význam (tím, že odrážejí nejhlubší obavy) a postižené cejchují znamením hanby, a zdá se, že v moderním světě, mezi lidmi, kteří chtějí být moderní, už má poněkud omezenější platnost – lze říci, že je dnes pod kontrolou. U této nemoci, jež je spojována s takovou vinou a hanbou, přináší snaha zbavit ji těchto významů a takových metafor obzvlášť velkou úlevu, ba útěchu. Avšak metafory se nedají odsunout prostě tím, že se jim budeme vyhýbat. Je třeba na ně ukázat prstem, podrobit je kritice a omílat je tak dlouho, až se vyčerpají.

Všechny metafory aplikované na nemoci a jejich léčbu nejsou stejně nechutné a zkreslující. Ty, které bych nejraději viděla za horami – a od příchodu AIDS ještě více než dříve – jsou metafory vojenské. Jejich opak, lékařský model veřejného prospěchu, je ve svých důsledcích možná ještě nebezpečnější a dalekosáhlejší, poněvadž nejen poskytuje přesvědčivý podklad pro oprávněnost autoritářské vlády, ale také implicitně naznačuje nutnost státem podporovaných represí a násilí (ekvivalentu chirurgického odstranění nebo chemického potlačení překážejících či „nezdravých“ částí komunity). Avšak působení obrazů ze sféry vojenství na představy lidí o nemoci a zdraví rozhodně není bezvýznamné. Přespříliš burcují, podávají přehnaný popis a silně přispívají k exkomunikaci a stigmatizování nemocných.

Ne, pro medicínu není o nic víc žádoucí než pro válku, aby byla „totální“. Ani krize vyvolaná nástupem AIDS není nic „totálního“. Nekoná se žádná invaze. Lidské tělo není bojiště. Nemocní nejsou ani nezbytní padlí, ani nepřítel. Medicína ani společnost nemají právo zvedat proti nim jakékoli zbraně... A o metaforách, o těch vojenských, bych řekla, smím-li parafrázovat Lucretia: zpět s tím k válečným štváčům.

Intelektuální a estetické *carpe diem* Susan Sontagové

Genialita se mnohdy projevuje docela prostě. Výjimečnost americké spisovatelky, kritičky, publicistky, filmařky, filozofky a politické aktivistky Susan Sontagové je hlavně v tom, že si všímá věcí nových či zatím nepovšimnutých dříve než její okolí, často dříve než kdokoliv jiný kdekoliv jinde. Navíc má nevšední dar své objevy pojmenovat prostě a obecně srozumitelně, což nebývá u intelektuálů se srovnatelnou erudiicí zcela běžné.

Protože její soudy mají mnohdy charakter provokativních bonmotů, je jejich soubor oblíbenou zdrojnicí citátů pro nejrůznější příležitosti. Nepřekvapuje tedy, že autorka bývá akademickými kritiky někdy obviňována ze zjednodušeného výkladu složité minulosti a nejednoduché současnosti. Čteme-li však její kulturní eseje z šedesátých let, nezbyvá než konstatovat, že to byla právě Sontagová, kdo stál přímo profeticky a pionýrsky u počátku nových pohledů, myšlenkových proudů i estetické senzibility charakteristických pro Ameriku dalších let a desetiletí. Otevřenost novým hodnotám, vážný zájem věnovaný méně tradičním formám umění, stírání ostrých hranic mezi uměním „vysokým“ a populárním, vážným a zábavním, překonávání a zpochybňování tradičních polarit a hierarchií, to vše nalezneme v jejích úvahách formulováno

navíc rozhodně, přesvědčeně a přesvědčivě. Pokud je dnes ve zpětném zrcadle historie idejí a moderního umění viděna autorčina první knížka esejí *Proti interpretacím* (Against Interpretation, 1966) jako jeden z významných produktů šedesátých let, je třeba mírně protestovat proti neadekvátnosti takového tvrzení, protože realitu a atmosféru tohoto dnes už skoro mytologizovaného období pomáhaly eseje Sontagové přímo vytvářet a formovat.

„Musíme bezpodmínečně obrodit naše smysly, abychom více viděli, více slyšeli a více cítili,“ vyzývala začínající spisovatelka své americké současníky doslova s „evangelickým zápalem“, jak to sama po létech ohodnotila. To bylo v době, kdy se po univerzitních studiích v Berkeley, Chicagu, na Harvardu, v anglickém Oxfordu a na pařížské Sorbonně ocitla počátkem šedesátých let v New Yorku, kde se sice roku 1933 narodila, ale prožila tam jen nejranější dětství. Tato metropole západní civilizace mladou Sontagovou fascinovala a jediným překvapením pro ni bylo, že realitu Manhattanu nevnímali ostatní stejně intenzivně. Zdálo se jí, že lidé skutečnost kolem sebe dostatečně nereflektují, zatímco ona podrobovala myšlenkovému rozboru a hodnocení každou svou zkušenost, každý svůj zážitek až s požitkářským zaujetím. Potřebovala zažít a aplikovat na vlastní svět názory Friedricha Nietzscheho, Sigmunda Freuda a Waltera Benjamina, Jean-Paula Sartra, Clauda Lévi-Strausse, Simone Weilové a Rolanda Barthese, potrebovala se osobně a mnohdy v kulturním napětí vyrovnat s dojmy z četby markýze de Sade, Luigiho Pirandella, F. M. Dostojevského, Eliase Canettiho, Franze Kafky, Alberta Camuse, Antonina Artauda a mnoha dalších myslitelů a umělců. Dívala se na americkou realitu poevropštěným, ale současně velmi bezprostředně americkým pohledem a nespátřovala žádný důvod,

pro který by současnost její země neměla být domovem nejen moderního ducha, ale i plodného uměleckého modernismu.

Viděla kolem sebe plno zajímavých věcí. Psala o nich, a jak jí lidé věnovali rostoucí pozornost, začala stále více ovlivňovat a posléze určovat vkus a estetické cítění doby. A to nejen v literatuře, ale snad ještě výrazněji v kultuře obecně. To nejrevolučnější sdělení veřejnosti zřejmě bylo v jejím volání po „erotice“ umění, jež nemělo být ničím jiným než cestou k překonání obav z reality samé, z její jisté autentické složitosti. Mladá autorka nevěřila, že únik do zavedených interpretačních formulí může v konfliktech s realitou světa cokoliv řešit či jakkoliv pomoci. A umění bylo pro Sontagovou obohacením reality, ne jejím odrazem, komentářem či kritikou – věřila, že umělecké dílo *existuje*, protože vzniklo a je vnímáno, nikoliv proto, že něco znamená.

S odstupem času autorka vidí svou roli v šedesátých letech jako vystoupení čerstvého bojovníka ve staré, docela tradiční bitvě proti „filištínství, morální a estetické povrchnosti, proti netečnosti“. Mohlo se zdát, že jako fanouškovi všeho moderního jí obecně a historicky uznávané veličiny světové kultury mnoho nenabízejí, ale to by byl zcela klamný dojem. Oblíbená rocková skupina Doors nemohla z knihovny Sontagové vytlačit Dostojevského. Kvůli novému nebylo tedy podle ní třeba zatracovat poklady minulosti, ty zůstávaly samozřejmými východisky a bohatstvím, z něhož bylo nejen možné, nýbrž i nutné dále čerpat a žít.

V předmluvě k vydání první esejistické knížky po třiceti letech shrnula autorka s jistou dávkou skepse vliv vlastních názorů a ohodnotila též vývoj reality kulturního světa, když napsala, že hodnotící soudy v jejích esejích život potvrdil, ale hodnoty, z nichž ony soudy vyšly, samy nepřežily. Je to postesknutí nad

výsledky vlivu komercializace v umění; je o to smutnější, že muselo přijít od někoho, kdo popularizaci uměleckých hodnot bezelstně přál.

Susan Sontagová se vždy přimlouvala za kulturu polymorfní a pluralistickou. Její vlastní umělecká a kulturní všestrannost ji činila zvláště vhodným a účinným propagátorem takového názoru.

V kritikách, recenzích a esejích upozorňovala na hodnoty, které přinášel film – hlavně v dílech Bergmanových, Godardových či Bressonových, ale zaujali ji též čeští tvůrci, zejména Věra Chytilová. Spisovatelka sama počátkem sedmdesátých let natočila tři filmy, dva z nich podle vlastních scénářů, a v různých rolích a funkcích spolupracovala i později na filmech jiných režisérů. V roce 1977 byla vydána její kniha *O fotografii* (On Photography), která byla odborně oceněna a stala se překvapivě, zřejmě i pro autorku samu, bestsellerovou záležitostí. Sontagová se originálním způsobem zamyslela nad tímto vizuálním fenoménem moderního světa i moderního umění a ocenila jej jako nebyvale subjektivizovaný způsob vidění skutečnosti, ale také jako záznam či výpověď, které se změnou kontextu mohou ztrácet či získávat nové estetické i etické hodnoty. Na fotografii ji přitahovala také její demokratičnost, i když na druhé straně právě v této souvislosti poprvé konstatuje i jisté rozpaky nad snadnou opakovatelností záběrů reality, což ji později přivedlo ke konstatování, že žijeme stále více „ve světě kopií“. Je tedy logické, že byla příznivkyní všeho, co bylo původní a vlastně neopakovatelné už ze své podstaty, ať už to bylo divadlo, taneční kreace či nejrůznější formy akčního umění včetně happeningů. Sama režírovala v divadle – v roce 1985 i *Jakuba a jeho pána* Milana Kundery, či v roce 1993 ve válkou sužované Bosně Beckettovu hru *Čekání na Godota*, což byla ne všední zkušenost, jíž věnovala také velmi poutavou

reportáž „Godot přichází do Sarajeva“. Téhož roku byla v Berlíně uvedena autorčina vlastní hra *Alenka v posteli* (Alice in Bed), v níž na životním osudu sestry slavných bratrů Henryho a Williama Jamesových (první spisovatel, druhý filozof) dramaticky ilustruje své přesvědčení, že „není snadné být ženou“.

Sontagová jako kritička vítala v umění vše, co potlačovalo „obsah“ a zdůrazňovalo „formu“ a styl; potěšení z krásy podle ní nemusí a snad ani nemá být spojováno s poučením či moralizováním. Takové alespoň bylo autorčino původní krédo, i když ani ona se ve svém tažení za něco a proti něčemu vždy nevyhnula pokušení „školit“ a šířit osvětu, jak sama přiznává.

Přes plodnou koketerii s různými formami umění zůstává Susan Sontagová v první řadě spisovatelkou. Podle její představy je ovšem spisovatel „člověk, který se zajímá o všechno“. A s tím, podle vlastních slov, neměla nikdy nejmenší potíže, protože považuje takový zájem za něco zcela přirozeného.

Dokonce i v jejích velmi experimentálních beletristických textech bývá první impuls nezřídka autobiografický, což ani zdaleka neznamena, že by její postavy měly autobiografický charakter; jde spíše o to, že autorčina fikce je psána v intencích intelektuálních problémů, s nimiž se v daném období potýkala. Hrdina prvního románu, nazvaného *Dobrodinec* (The Benefactor, 1963), je šedesátník, který se rozhoduje žít své sny jako skutečnost. Také druhý román, *Výzbroj smrti* (Death Kit, 1967), má mužského protagonistu a odehrává se v neurčitelném prostředí za stěží definovatelných podmínek, kde nejistota je jedinou jistotou, ale referenční jazyk je konkrétní. Povídkové texty byly publikovány časopisecky a nakonec vydány knižně pod titulem *Já, a tak dále* (I, Etcetera, 1978) a jako dva předešlé romány jsou postaveny na jazyce a jeho

vazbě k vnímání světa; i v kratších prózách, jež jsou navíc ozvláštněny komickými prvky, lze rozeznat zárodky nebo ohlasy esejů v té době koncipovaných.

Překvapením pro celou literární veřejnost byl roku 1992 román *Obdivovatel sopky* (*The Volcano Lover*), a to hned z několika důvodů. Kniha měla podtitul „romance“ a byla věnována autorčinu synovi, spisovateli Davidu Rieffovi, kterého porodila v devatenácti a sama vychovala od jeho pěti let po rozpadu manželství s profesorem Rieffem. Motivací k napsání knihy se staly kolorované rytiny Vesuvu, které autorka objevila a zakoupila v Londýně; když zjistila, že byly realizovány na objednávku sira Williama Hamiltona, britského velvyslance v Neapoli, začala se zajímat o jeho životní osud. Dostala se tak přes zcela netypický vstup do romantického či lépe často romantizovaného milostného příběhu mezi Hamiltonovou ženou Emmou a admirálem lordem Nelsonem. Dílo je netypické také tím, že do historického vyprávění z konce osmnáctého století se průběžně ozývá naše současnost v objektivních referencích i autorských reflexích. Experimentální prozaička Susan Sontagová se konečně objevila na žebříčku nejlépe prodávaných knih v Americe.

I když autorka ráda říká, že je pro ni nejdůležitější tvorba beletristické prózy, ví, že národní a mezinárodní věhlas jí zajistily především eseje. Úvodní knížka *Proti interpretacím* kromě titulního eseje zaujala především řádky věnovanými fenoménu nazvanému „camp“, jakémusi kompromisu mezi kýčem a uměním, stylu, který hledá estetické potěšení v objektech často masově reprodukováných, aniž se trápí hodnotícími soudy. (Něco na způsob Muchových plakátů do předsíní a operetních představení na každou druhou neděli.) A zajímavé je, že Sontagová projevila pro „camp“ až nečekané pochopení. Druhá esejistická knížka nesla

název *Styly radikální vůle* (Styles of Radical Will, 1969) a byla zarámována statí „Estetika mlčení“, jedním z nejvýznamnějších a nejvlivnějších zamyšlení nad samou podstatou umělecké tvorby, a velmi soukromě pojatou reportáží z autorčiny cesty do válečného Vietnamu „Cesta do Hanoje“. Už ve druhé sbírce najdeme originální a osobní čtení objevovaných myslitelů či tvůrců, jako třeba Ciorana, Bergmana či Godarda; jedna z dalších knížek esejů, *Pod znamením Saturna* (Under the Sign of Saturn, 1980), je celá věnována jakési zveřejněné rozmluvě s autorčinými intelektuálními hrdiny – Barthesem, Canettim, Benjamine, Paulem Goodmanem. Zvláštní pozornost si jistě zaslouží eseje věnované estetice fašismu a dvěma filmařům z hitlerovského Německa, Leni Riefenstahlové a Hans-Jürgenu Syberbergovi.

Sontagová přiznává, že je fascinována obrazy katastrof. Je ale rovněž iritována lacinými a nepřesnými metaforami, které skutečný stav věcí spíše zatemňují než osvětlují. Nepřesné a falešné metafory mohou být výsledkem mentální lenosti, ale stávají se také argumentačním nástrojem nejrůznějších politických strategií, ne-li přímo ideologií. V autorčiných esejích je možno nalézt příklady propagandistických metafor spojených s totalitními režimy od fašismu k maoismu a komunismu, ale metaforický jazyk je zkoumán se stejným zaujetím i v daleko nevinnějších situacích. To je ostatně případ obou dlouhých, přeložených esejů, *Nemoc jako metafora* (Illness as Metaphor, 1978) a *AIDS a jeho metafory* (AIDS and Its Metaphors, 1989), jež byly v roce 1991 uveřejněny v jednom svazku.

Popudem k napsání prvního z esejů bylo mimo jiné též onemocnění Sontagové. Roku 1975 byla hospitalizována s rakovinou prsu a úspěšně operována. Kulturní zatížení pojmu rakovina ji však nadále pronásledovalo a autorka se s onou tíhou potřebovala vyrovnat

jak u sebe, tak obecněji. Svou zkušenost měla už i se snahou o obrazné uchopení tuberkulózy, již roku 1938 v Číně podlehl její otec. Velmi realistický pohled na nemoci včetně těch, jež lidé vnímají jako fatální, považuje Sontagová za první podmínku naděje na přežití, naděje na život. Nám mohou znít autorčiny názory nezvykle racionálně, snad až tvrdě a bezohledně, ale právě v tom je zřejmě náš omyl, vyplývající nejen z tradičních kulturních rozdílů mezi Amerikou a Evropou, a zvláště tou naší, ale i z přirozeného sklonu psychologizovat stavy nemocných i samotné nemoci.

Esej o AIDS byl pokusem oddémonizovat a vysvobodit ze sítě dramatických metafor tento fenomén doby a zvýšit šanci pro léčbu i míru schopnosti a ochoty jednotlivců i společnosti s nebezpečným virem žít. První reakcí Sontagové na AIDS a psychózu s ním spojenou byla povídka „Tak teď žijeme“, kterou napsala docela spontánně poté, co se dozvěděla, že se nemoc objevila u jednoho z přátel. Je to jeden z jejích nejpřesvědčivějších textů a byl jistě po zásluze zařazen do výboru nejlepších amerických povídek osmdesátých let; v řetězci zdánlivě nevýznamných informací a sdílených a sdělovaných dojmů členů komunity kolem nemocného autorka mistrně evokuje situaci známou jako *onemocnění* a její věcné i psychologické následky. Stejně jako v pozdější esejí *AIDS a jeho metafory* chce sdělit své přesvědčení, že nemoc je faktem života, a ne smrti. A že i proto je neobyčejně důležité, co existuje tady a teď, a to zejména pro člověka, který onemocněl. „Je lepší si myslet, že žijeme v poslední etapě lidských dějin,“ tvrdí Susan Sontagová, „kdyby jen proto, že nás to nutí důsledněji se ptát, co se vlastně děje, a věnovat větší pozornost každé drobnosti.“ Lidé s takto naladěným vědomím se neskrývají před životem v metaforách.

Josef Jařab

Obsah

Nemoc jako metafora	7
<i>(přeložil Jan Jařab)</i>	
AIDS a jeho metafory	85
<i>(přeložila Alena Jindrová-Špilarová)</i>	
Intelektuální a estetické <i>carpe diem</i> Susan Sontagové	165
<i>(Josef Jařab)</i>	

Susan Sontagová

NEMOC JAKO METAFORA

AIDS A JEHO METAFORY

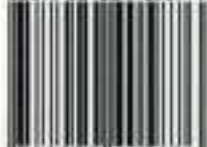
Z anglického originálu *Illness as Metaphor / AIDS and Its Metaphors*,
vydaného nakladatelstvím Penguin Books
v Londýně roku 1991,
přeložili Jan Jařab a Alena Jindrová-Špílarová
Doslov napsal Josef Jařab
Přebal a grafickou úpravu navrhl Luboš Šedivý
Vydala Mladá fronta jako svou 5671. publikaci
Edice Souvislosti, svazek 8
Odpovědný redaktor Milan Macháček
Výtvarný redaktor Bohuslav Holý
Technický redaktor Petr Čížek
Vytiskly Tiskárny Havlíčkův Brod, a. s.,
Husova 1881, Havlíčkův Brod
176 stran, Vydání první, Praha 1997

Knihy Mladé fronty
si můžete objednat na adrese:
Mladá fronta, odbyt knih
Chlumova 10, 130 00 Praha 3

politikům, umělcům i veřejnosti široce aplikovatelné a mnohdy zcela zavádějící metafory a staly se předmětem spekulací a mýtů, jež se často obracejí přímo proti nemocným a vedou až k jejich vylučování ze společnosti. Sontagová si ve svých přesvědčivých a čtivých esejích, obsahujících řadu příkladů a citací z literatury, politických projevů i masových médií, klade za cíl zhavit lidské choroby především jejich tradiční hrůzné symboliky a odstraněním uměle vytvořených mýtů a mystifikací přispět k realistickému přístupu k nemoci jako první podmínce naděje na její překonání. Její pojednání o AIDS, nemoci, která byla záhy po svém objevení mimofádně obtížena metaforickými významy, kromě toho neztrácí ani dnes aktuálnost jako rozhodný pokus o oddémonizování této obávané choroby a vystižení její skutečné podstaty a významu.

ISBN 80-204-0587-9

9 788020 405876

Mladá fronta

NEMOC JAKO METAFORA
AIDS A JEHO METAFORY

Suzana Šimkovéřová

3 7